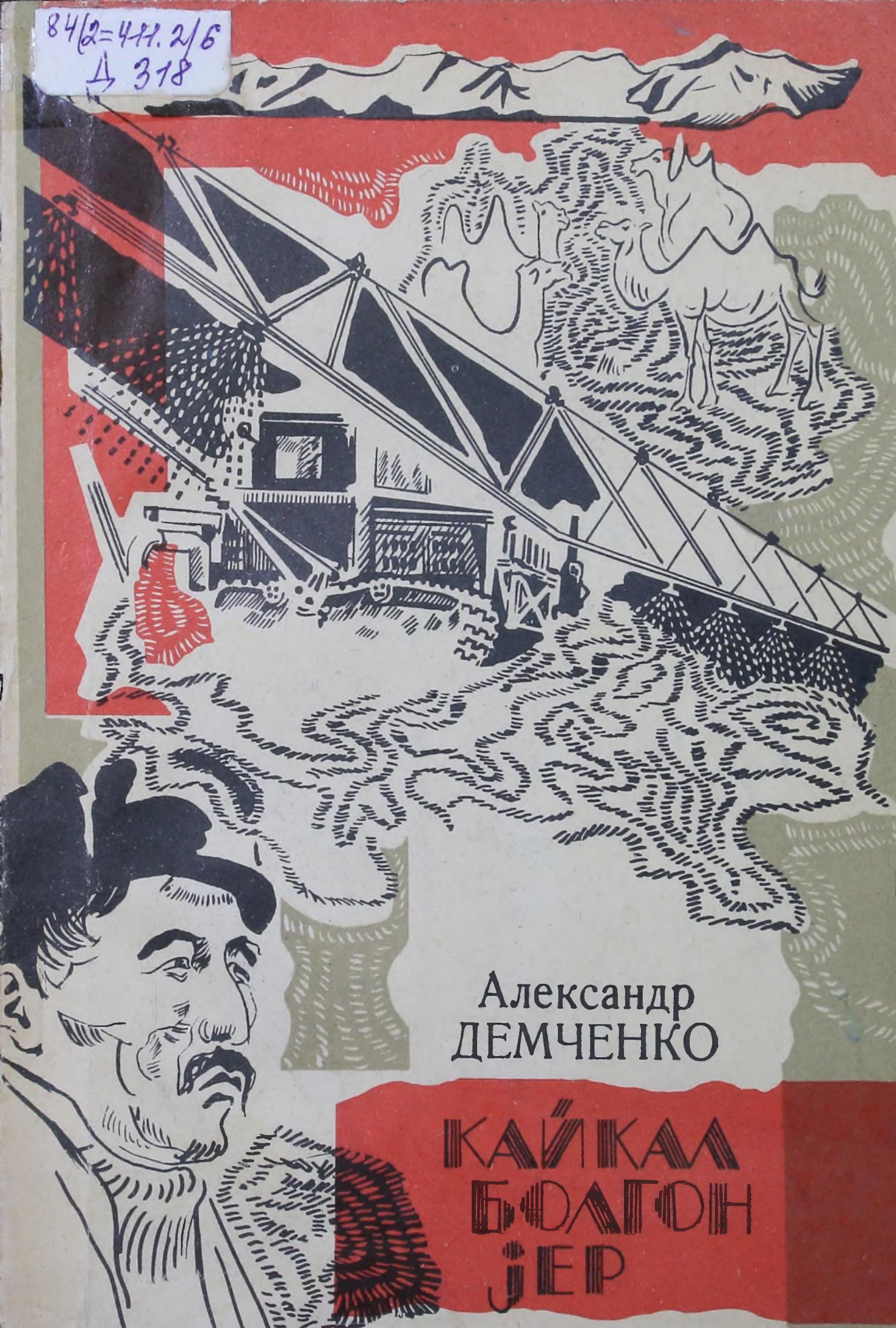

84/2=4H. 2/6
Д 318

Александр
ДЕМЧЕНКО

КАЙКА
БОАГОН
ЖЕР

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Воскр. тип. Т. 1 млн. З. 384—74

355554

Александр Демченко

КАЙКАА
БОЛАТОН
ЖЕР

ОЧЕРКТЕР

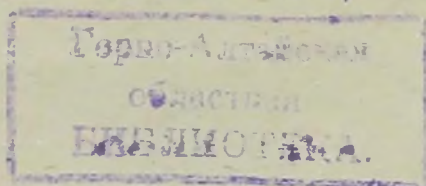
АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ • 1980

84(2=4+1, 2/6-4

P2

A — 318

355554

А. Демченко Туулу Алтайда журтап, көп жылдарга иштеген писатель. Ол — орус тилле чыккан көп тоолу бичиктердин авторы. Онын «Кайкал болгон јер» деп бу бичигинде Туулу Алтайда Совет јан учун болгон тартыштар, Ада-Төрөл учун Улу јуунун жылдарында уур-күч айалгада жүрүп, иштегендер керегинде ле эмдиги улустын ижи-тожы јилбүлү бичилет.

Бу очерктер мынан озо Москвада «Современник» деп издательстводо орус тилле чыккан.

Д $\frac{70302-011}{M138(03)80}$ 76—80

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1980

Чуйдын жолы

Слер, байла, оогош суучактар канайда бүдүп турганын көргөн болорыгар. Көргөн болзогор, олор бойынын жолун аларга, тагынан жүрүмге јединерге канайда чырмайып, турумкай тартыжып турганын, байла, ајарып ийгенеер.

Кичинек суулар кандый бир карануй кобыдан чыгала, јараш, телкем јалан јаар, кынјыдан божонгон ийт чилеп, јүткийт. Ол јолой кандый бир буудакка учураганда, оны эбирип, јылан чылап, койрындап, мыйрындап, таштарды тажып, јадыктардын алдын јыра јип келедет. Јиткек састар учураганда, онын јенессип калган јыду суузына быјар-зыбаска капшай ла өдө конорго чырмайат.

Је оогош суучактын жүрүми кыска — онын јолына јаан суу учурайт.

Јолдор база андый ок. Кыраларда, јаландарда јүстөр тоолу оогош јолдор учурайт. Олордын кажызына ла кижининг тери аккан. Олорло јоруктап, улус ырыска да јединген, јеткерге де учураган. Озогы өйлөрдө ырысту јолдор ас болгон. Ол тушта бу јолдорло јангыс ла аркага батпас малду, айылга батпас јөөжөлү байлар омок-сеген јоруктайтандар. Ол өйлөрдө бастыра агаш-таш, агын суулар, одорлоп жүрген тоозы јок мал, јокту анчынын ырызы да байлардын болгон.

Андай болгон. Је революция јенү алып, кобы-јиктердеги базынчыкты јоголтып салган. Албаты јаркынду жүрүмге јединип, түрегинин олјозынан чыгарга турумкай тартыжуга көдүрилген. Јүстөр тоолу кичинек јолдор јангыс јаан јолго биригип, Чуйдын јолы деп адалган. Бу јол бойынын уур, је јенүлү јолын озогы орус городтон, Бийсктен, баштап јат. Бийскти Алтын-Көлдиг сок јангыс кызы — Бий — эки јара

бөлийт. Алтын-Көл. Бу жараш ла кайкамчылу көл керегинде албаты чөрчөк тө чүмдеген, кожон до коолоткон.

«Чуйдын жолы Монголдын границазына жетире....» Бу албаты чүмдеген кожоннын сөстөри. Же Чуйдын жолы оноң чик жок ыраак чөйилип барган. Ол өткөн өйдин жарымдай патриархальный жүрүминен ала эмдиги өйдин једимдерине жетире күр салган. Оноң до ырада барган. Ол жүректен жүрекке жетире јол салып, сүүмјинин колбузын өткүргөн. Ол Акташтын горняктарына тайганын байлыгын иштеп аларга болушкан. Кош-Агаштын, Улаганнын малчыларына кайкамчылу једимдерге јединип, жаңы ырысту жүрүмге једерге јөмөжип јат. Шак бу јолло Экинурдын уулчагы Петр Кудачин үредүге атанып, ойто инженер-механик болуп келген. Эмди ол бу колхозтын председатели. Оны ээчий төрөл колхозына ученый зоотехниктер, агрономдор келгендер. Кечеги көчкүн алтайлардын балдары специалисттер боло берген.

Петр Кудачиннин мынайда айтканы санаама кирет:

— Чуйдын жолы — ол улу орус албатынын биске сунган карындаштык колы.

Чуйдын жолы жараш та, кату да. Ол кайаларды кардый ырып, капчалдардын үстиле карчага куштый учуп, койу агаштарды саадактын огыла үзе аткандый кезе согуп, бийик боочыларды армакчыдый арта салып, Урсулдын, Кадыннын сууларын канча јерден кече коноло, Курайдын элбек чөлин өрө учы көрүнбей чөйилип барган.

Чуйдын жолы... Менин санаама Кош-Агаштын төөлөр өскүрери јанынан ады-чуузы элбеде јарлу болгон колхозчызы Ачубаев Қадырда бир канча јылдар мынан озо өткүргөн куучыным кирди. Ол айткан:

— Ончо немелер бойлорынын јаткан јеринен јыла берген немедий. Менин айлым керде-марда качан бир канадын јайып, Чаган бажынын тайгазын кууп уча бергежин мен ого бир де кайкабазым. Јаңыс ла баламнын балазы јаар көрөлө, сураарым: «Бу сенин кылыгын ба, балам? Менин таадамнын, адамнын ла менин сегизен јажымнын өйи мендеш жок, кошту төөлөрдин јоругындый табынча өткөн. Онын јайканып бараткан јоругын көргөндө, бир күн јыл өткөндий билдиретен. Эмди керек сыраңай башка. Мен билерим: бу мүркүттин канадын бистин албатыбыска октябрь берген».

Слер чын айтканыгар, Қадыр Ачубаевич. Бистин өйибисте болуп турган керектерди төөинин јылар-јылбас јору-

гыла кемјиир арга јок. Канадын јайып, јалтанбас учушка көндүккендердин јоругын кемјиирге эмди андый кемјү јетпес. Кадыр Ачубаевич, ајарып көрзөгөр дө, бу канаттар качан да чылабай јат. Карын күнүн ле сайын балтырлары тынып, учужы түргендеп туру. Ол тушта слер учуры терен мындый шүүлте айтканыгар:

— Качан кижии ыраак јолго барарга шыйдынып турганда, ол эртенги күннин јүрүмиле јүрүп јат. Ненин учун дезе, кандый ла јол тескерлеп билбес, качан да болзо ичкери барар. Ой деп неме канай кубулган дейдеер. Ол кижини макка көдүрип, ого сүрекей јаан ийде-күч берген. Эмди јангыс ла амада, текши керек учун ийде-күчинди кысканба — сенин эн ле јараш амадуун айлыннын бозогозынын алдында јадар. Бистин ойистин кайкамчылу немези ол. Онын манын аргымактын, менин эн ле јүгүрүк төөлөримнин де маныла түнгейлейтен арга јок. Ой. Онјылдыктар эмди бирэки ле јылдын туркунына өдүп јат. Оны түргендедип турган неме — албаты. Олор эмди ойди бойлорына иштедип турулар. Слер билереер бе, Кош-Агаштын малчыларынын јүрүмин кубултарга элден ле озо кем јөмөшкөн? Чуйдын јолы! Бистин бийик тууларлу јериске јасты да ол экелген. Ол биске көпти айдар эди. Јангыс ла онын тилин билер керек. Бир катап јайгыда бу јолло онго јуук автобустар барып јатканын көргөм. Мында барып јаткан омок-сеген јииттер Монголияла најылашканынын байрамына — фестивалга барып јаткан јииттер болгон. Билереер бе, ол тушта менин санаама не кирген? Тенериде јылдыстар гран ары јанындагы ороондордын албатызына мынайда айдып тургандый: «Келеер, улус. Алтай албаты бойынын јүрүмин канайда төзөп турган эмитир, көрөөр».

— Чын, ончо албаты келип көрзин. Бистин јүрүмисте бир де јажытту неме јок — деп, мен ол тушта айткам.

Чуйдын јолы... Онын кулакка угулбас куучынын тындап билер керек. Оныла барган истерди ылгаштыратан арга бар болгон болзо, кажы ла јиит ле кыс онон бойынын јүрүмде өткөн јолын, бичиктен кычыргандый билип алар эди. Кайрылык ла Јоло јурттардан јиит алтай уулдар Адаров, Палкин ле Укачин Чуйдын јолына јетире абралу келип, ышту айылдан көндүрө ле Москвада Максим Горькийдин адыла адалган литературный институттын јарык ла телкем аудиторияларына барып киргендер.

— Бистинг литературага, жүрүмгө кирген эн баштапкы жаркынду жолыс Чуйдын жолы болуп жат — деп, олор эске алынгылайт. Поэттер ол керегинде үлгерлер бичип, оны алтай албатынын салымыла түнгөйлөштүрөдилер.

Чуйдын жолы көпти көргөн дө, көпти билер де. Ада-Төрөлис учум Улу жуунын жылдарында Туулу Алтайдын мундар тоолу уулдары ла кыстары бойынын албатызынын ырызын фашисттердин базынчыгынан корып аларга барганын ол канайып ундыйт эмеш.

Качан фронтко баргандар жегүни бойлорынын мааныларында экелерде, жуунын от-калабынын жалбыжы олорло кожо төрөл журттарына келгендий болгон. Кажы ла журтта кызыл маанылар элбиреген. Элбек жалаңдарда жаан строительный иштер башталган. Кажы ла колхозко, совхозко барзан, олор строительный площадка кеберлү. Улуска болужарга журттарга мундар тоолу машиналар келген.

«Чуйдын жолы Монголдын гранина жетире...»

Лок, ол оноң чик жок ыраак барып жат. Ол бистинг жегүлеристин, ырыска жедингенистин тирү керечизи. Онын жаказында тудулган эн баштапкы журттардын бирүзи Майма-Чаргычак деп журт.

Бу эки суунын белтиринде турган журтта озодо төгөттин, өтөктин жыды өдүп калган жаан эмес болчок-калчак турачактар туратан. Мында ол тушта эки-үч жаан эмес лакпа, жолдын белтиринде кудайга бажыратан тура болгон. Тудулган эн ле жаан деген неме — коjoyымдардын алмарлары. Балқажына ат түжүп жадар оромдор, суу алгажын тырсылдап, чыкырап турар турна бүдүмдү колодецтер, бежен де бала бадышпас тапчы школ. Мында олордон өскө не де жок. Орустардын жаан эмес тураларынын жанында алтайлардын айылдары туратан. Одузынчы жылдар башталып турарда Майма-Чаргычак андый болгонын Чуйдын жолы эске алынат. Эмди Майма — Туулу Алтайдын эн ле жаан деген журтарынын бирүзи, аймактын төс журты. Эки орто ло бир баштамы үредүлү школ. Заводтор, журтхозяйственный ченемел көргүзер жаан хозяйство. Якшынак магазиндер. Бир канча столовыйлар. Кинотеатр. Журт эмес, жаан жолдын жаказында турган бүткүл город.

Мындый кубулталар жаңыс ла Маймада болгон бо? Ондор тоолу жылдардын туркунына Чуйдын жолын Чуй суунын киргенинен ала Бийге жетире үйдежиб турган Кадын-

нан да суразаар. Онын жараттарында азыйда, эмдигидий город кеберлү журттар эмес, көчкүн алтайлардын ышту аланчык айылдары туратан. Олордо тура жок болгон. Жай-кыш солынта жок — аланчык айыл. Кыралап салган ажы да, манап туткан маалазы да жок — жаңыс ла мал өскүрип азыранган. Жокту-joyулар, бойларында мал бар эмес, байлардын малын кабырып, олордын берген тойып-канбас, торолоп өлбөс курсагын жийтендер. Ол тушта жүрүм де кату, кожондогон кожондор до кунукчылду болгон.

Онон бери өйлөр дө кубулган, кожондор до солынган. Эмдигидий омок, сүүнчилү кожондорды ол тушта кем де укпайтан. Эмди жийттер ле кыстар энгирлерде Чуйдын жолына жуулгылап, ого бойларынын ырызы, сүүмжизи керегинде айдадылар.

Өйлөр өткөн сайын бу жол көп жаңыртулар, солынталар көрөт. Жеңил жорукту автомашина Жабаганнын боочызынан, чычкандап турган шонкор чылап, шунуп түжеле, Кеңи журтты сурт ла өдө конуп, Себинин боочызы жаар ууланды. Бу автомашинанын көлөсөзи Чуйдын жолына нени айдар? Куйундалып бараткан автомашинанын изинен Чуйдын жолы мындый неме кычыар:

«Экинур бешжылдыкты мергендү ишле божодып жат. Культуранын жаңы туразы тудулган. Удабас үренчиктер жаңы школдо үренер».

Жеңил жорукту газикке удур уур ЗИЛ-дер баргылап жат. Олордын көлөсөлөринин шыркыраган табыжынан мындый солундар угулат: «Жер сугарар жазалдар апарып жадыс. Бу тракторлор ло журтхозжайственный техника Карл Маркстын адыла адалган колхозтын...»

Ондой аймактын бу колхозы калганчы жылдарда ончо иштерди механизировать эдери жанынан элбек кемдү иштер өткүрип жат. Малга азырал белетейтен бүткүл комплекс эдилген. Кыралаган ажынын түжүми өзүп, азыраган малы көптөп турганынын шылтузында, колхозтын экономиказы жылдын ла сайын тыгып барат. Колхозчылар бойларынын акказыла ондор тоолу автомашина садып алган. Кажы ла айылга барзагар, гаражында мотоцикл турар. Өткөн жылда, өлөң ижи башталар ла алдында, колхозтын жашөскүрими төрөл колхозынын төс журты Коротыга жуулып, стадион эткендер. Оны айландыра агаштар отургузылган.

Чуйдын элбек жолыла узун трубалар тартып апараткан

автомашиналардын тоозы жылдын сайын көптөп турганын слер, байла, көрүп турган болорыгар.

Мынын алдында жылдарда мындый трубаларды Кош-Агашта кем де керексибейтен. Эмди десе чек суруда боло берди. Бу бийикте жаткан ээн чөлдү жерде не болгон? Анда жаан да кайкал жок. Мында жаткан улус эне Чуйдын ээн чөлин кубултар деп саңанган. Бу амадула суактар эдери башталган. Жүстөр, айса болзо, мундар тоолу жылдардын туркунына мындагы чөлдөр сай кумакла бүркөлгөн, онон тегенектен өскө не де өспөйтөн болгон. Жайдын изү күндөрүндө мөңкүлөрдөн түшкөн суулар сай-кумакка шинип, жаан удабай ла соолуп калатан. Онын кийинде узун жайдын ичинде жаңмыр да жаабас, агын суу да жок, ончо өзүм күйүп калар. Мында жаткан малчылар одор, суу бедреп, тайгаларга чыгар. Ондор мун тоолу гектар чөл кандый да туза жок, күнгө карара күйүп калган жадар.

Мындый айалгага улус көп жылдардын туркунына жөнсінген. Же учында келип, качан ийде-күчи тыгый берерде, жаңыс сөслө кату айткан:

— Болор!

Мындый немени Кош-Агаштын чөли качан да көргөлөк. Мындагы колхозтор качан да өлөң өспөйтөн ээн чөлдөрдү суактап, өлөң өскүрөрдөн болгой, салда мизи тийгелек жерлерди сүрөле, сула өскүрүп турулар. Алдында чымчып та алар өлөң өспөйтөн жерлерден эмди кыра бажына 25—30 центнерден өлөң жуунадып турулар.

Мындагы колхозтор алдында жылдарда малына качан да өлөң бербейтен болзо, эмди оларды төрөдөр тушта тургуза азыралга тургузып жат. Азыйда ас-мас өлөңди таарларга тыгала, төөлөргө коштоп, турлуларга жетирген болзо, эмди прессовать эдип койгон жажыл өлөңди автомашиналарла жетирип турулар.

Азырал — мал өскүреринин төс аргазы. Оны арбын белетеп турганынан улам мындагы колхозтордын малы да жылдын сайын көптөйт, колхозтордын экономиказы да тыгыйт, колхозчылардын жадын-жүрүмү де жаранат.

Чуйдын жолы көп керектер айдар аргалу. Жаңыс ла онын уур ишке терлеген-бурлаган кара сыртында бичилген бичикти кычырып билер керек. Бу жол канча кирези жиит шоферлорды жоруктаарына үредип, бу уур ла мактулу ишке тазыктырбады дейдеер.

Чуйдын јолы. Бу бистин улу орооныстын јаан јолдорынын бирүзи. Онон бис төрөлистин јүрегинин согултазын угадыс. Ол бистин Туулу Алтайыстын јиит тужы. Алтай албатынын канчын јиит јаш тужы ла јаан ырызы. Чуйдын јолы — ол качан да ундылбас кожон.

Кайчылар чүмдеген Алтай

ЈЕБРЕН ЈОЛДОРЛО

Мындагы кызыл өндү кайаларды, учкур бажы булуттарга сүзүлген тууларды, шуулап турганына айткан эрмек кулакка угулбас түрген сууларды көрзөгөр, чөрчөк јеринде неме ошкош болор. Је мындагы јолло барып јатсагар, слерге удурат төө минген эрликтер, аргымак минген баатырлар туштабас, бу ла Чуйдын јолыла түнге-түшке чубажып јаткан автомашиналардын рулин туткан ишмекчи уулар јолугар. Кайа таштар шајындый оодылала, көчкөлөнип, өзөк төмөн күркүрөп барып јатса, мында Алтайдын баатыры Сартакпай иштенип јат деп бодобогор, ол јол јазап турган бульдозерлер. Мөңкү тошту тайганын күр-көксиндеги түби көрүпбес кара куйлар эрлик бийдин јерине баратан јер тамынын оозы эмес, руда казып турган шахталар болор. Бу ончозы јебрен эмес, бистин өйдин чөрчөгн.

Акташтын мөңкү тайгазы. Азыйда бу кижичыкпайтан байлу тайга болгон. Онын байын билбей чыккан улус јаан удабай ла божоп калатандар. Бого чыккан улус неден улам божоп турганын кем де билбеген.

Онын байы-чуузы, јеткерлү тыныжы бистин өйдө жагы јарталган. Бу кандый да өзүм јок, килең, мөңкү тошту тайгада албатынын керексиген баалу јөөжөзи — ртуть бар болуптыр. Бу байлыкты аларга бистин албаты кижичыкпас байлу тайганын мөңкү бажына јетире јол јазап, онын кур-көксин өткүрө үйтеп, тайганын бойында металлургический завод тудуп, Мөөн-Оозында јаан ишмекчи јурт төзөгөн. Мында эмди аймактын төс јурты. Анда орто үредүлү школ, культуранын көп учреждениелери иштеп јат. Јурт јылдын ла јаранып өзөт.

Јебрен јолдор мөңкү тайгалардан түжеле, озо-озо чак-

та, отурган бистер јок тушта, албаты јуртаган Пазырыктын телкем јалангы јаар ууланат. Улаган — ар-бүткенинин ай-алгазы кату јер. Бого јас орой, күс дезе эрте келет. Кыру эрте түжетен учун јайдын куран айы түгенгенде ле, өлөн кадып, саргара берет. Салкын да соок. Күннин чогы јаркындалып та турза, је өдү јок. Ар-бүткеннин айалгазы кату да болзо, је бойынын кайкамчылу јаражы бар. Тенгеризи чап-чаңкыр. Јылдыстарынын јаркындузы коркуш, көөрөм кижии көс тө кылбыгар деп айдар. Күн ажып баратса, кырлары жүзүн-јүүр өндөрлө јаркындалып турар. Баш-Көс тө сууда кайкалдар көп. Кара-Кујур өзөккө келеле, бийик јардын үстинен көрүп турзагар, ак көбүги аңданып, эмдик ат чылап, эки јанында кайаларга согулып, шуулагаи табыжы теермен чилеп күркүреп јадар. Чолушман база андый. Сыраңай да Баш-Көслө кемибис түрген деп маргыжып тургандый. Чолушманды эки јандай турган кырлар сүрекей кају. Болгон-тушкан јеринен атту кижиден болгой, јойу да кижии өдүп болбос. Улустын азыдан бери јоруктап та турган боочы-боомдорыла темикпеген кижии жүрүп албас. Улаганнын улузы ого темигип калган. Кандый да кадалгак, ажыт јерле аттан түшпей, камык немени артынып алган, кожон-комудын коолоткон барып јадар. Чолушманнын өзөги сүрекей јылу. Тулаан айдын учы јаар бого келзегер, өрө кырларда кар јадар, өзөк ичинде дезе көк чырмайа өзүп калган, көбөлөктөр дезе буркурап учуп турар. Улаганнын сууларында чарагандар, белдер де көп. Мындагы балыкчылар оморды јаныс ла шүүндеп, кармактап эмес, тузактап та туткулап јат.

Јөбрен јолдор мыида көп. Омордын бирүзи Пазырыктын корумдары јаар ууланган. Мынан табылган немелерден көргөндө, качан бирде мыида албаты јуртап, мал-аш өскүрген, бала-барка азыраган. Омор узанып та билер болгон. Мындагы улустын эткен немелеринин јаражын эмдиги албаты көрөлө, кайкап јат.

Бу корумдар кижии чилеп айдатан тилдү болгон болзо, ол туштагы албатынын јадын-јүрүмин биске јартап айдып берер эди. Је јер үстинде кижиден санаалу неме бар эмес, ол Пазырыктын корумдарынын да тилин чыгарып, озогызын ойгостырып ийген...

1937 јылда ады-чуузы јарлу археолог, исторический наукалардын докторы Сергей Иванович Руденкого башкарт-

кан археологтор мындагы корумдарды хаскандар. Баштапкы ла корумнан јебрен кижининг тонокчылдар тоноп койгон сөөгн табылган.

Сергей Иванович јангы экспедицияла бого база катап 1947 јылда келген. Бу јыл Пазырыктын корумы бойынын байлыгын ачып, ученындыг ады-чуузын телекейге јарлаган. Мынан табылган јөөжө — бир канча чактар мынан озо эдилген кебис, јуу-јепсел, алтын-мөнгүн эдимдер, абра — эмди эрмитажтын музейинде көргүзилип, камык улусты кайкадып јат.

Бу сөөк, бодоштыра айтса, 2400 јыл мынан озо јуулган.

Мында јууган кижининг кийиминен, эдинген эдиминен көргөндө, ол јуучыл кижн болгон. Онын минген адын да бойыла кожо јууган.

Пазырык јебрен бичиктин база бир страницадын ачала, ойто ло корум бүдүмин тартынып, унчукпай барды. Мында база кандый табынтылар, байлык јөөжөлөр бар — оны келер өйдин улузы табатан, јартайтан туру.

КУУНЫН КОЛИ

Чичкечек јол Улаган суунын сырагай ла јаказыла барган. Түрген суу капчалдан чыгып, кынјыдан божонгон ийт чилеп, ары-бери чарыптап, оны јакалай барган јолы да јыландый койрыктала берген. Ол кезикте койу јыраалардын ортозы јаар кирип, кезикте учар кайалардан учуп түжет.

Бу капчал өзөкти көргөндө, оны кандый да јаан баатыр курч малтала јандап эткендий. Эки јандай турган учар кайалар туранын стенелериндий түп-түс. Јол кырды өрө өксөгөн сайын капчалдын кызыгы там ла тыгып, абрадан болгой, артынчакту да баратаны күч боло берет. Суу да кичинектеп, тонмок ло суудый боло берди. Је капчал кенетийин элбеп, ыраакта мөнгү баштары күнге күскүдий јалтыраган кырлар көрүнө берди. Алдыбыста кебистий түп-түс јалан. Онын үстинде, туман чылап, чап-чаңкыр ыш јайылып калган. Јаан удабай малчынын јайлузы көрүнди. Бого јылдын ла сайын Балыктујулдын малчылары јайлап јат.

Аланчык айылдын түнүгинен чаңкыр ыш чөйилет. Армакчыда аттар отойт. Одоштой турган койу аркада сыгынын өткүн үни угулды. Онын үни јангы ла серий берерде,

бистин кийин јаныста којогордо база бир сыгын коолодо этти. Јаан удаган јок, база бир сыгыннын үни угулды. Онын үни байазындый эмес, кандый да өткүн, коо угулат.

Куунын көлине јууктаган сайын куштардын үндери анда-мында јангыланар болды. Бир үүр сугуштар бистин үстисле учарда, канаттары темир немедий, кейде сыылап барадат. Кайда да кайадан түшкен учар суунын шуулаганы угулат. Онын табыжын укканда, таштар, агаш, өлөң, суу кожондоп тургандый.

Көлди айландыра кыйгак өлөңдөр өскөн. Айландыра турган капчалдарга куу туман көжөгөдий тартылган туру. Ол бу ла көлдөн чыккан. Суу эмди көрүнбейт. Ол көлдөн төңөзөктөрдүн ортозыла билдирбезинен сызылып чыгып јат.

Көлдин суузы чап-чанкыр. Јарадына јууктай басып келзегер, чарагандар ла османдар үүр-үүриле бап ла бараан јүрер. Мында балыктын көби коркуш. Көлдин үстин токуна јок, јиргилјинделип јадар.

Куунын көлинин одоштой јарады кају, койу агашла бүркелген. Агаштар көлдин сыранай ла јарадынан ала өскөн. Кезиктери көлдин түбинде де болгодый.

Күн кыр бажына отурып, көлдин үстин көлөткө бүркеп ийди. Бис аттарысты армакчылап, одын јууйла, от салдыс. Карануй кирген сайын көлдин кайкамчылу јаражы там тыный берди. Балыктар томоноктор, чымылдар тудуп турган болбой, шалт эдип, көлдөн чыгара калыгылап турдылар. Байа бийиктей турган туман јабызап, көлдин үстин ак јуурканла јаап ийди.

— Акыр, бу көлди Куунын көли деп не адаган? Мында бир де куу јок. Качан бирде олар мында болгон бо, айса јок по?

— Мынаар ол койу агаштын ары јанында малчынын турлузы бар — деп, бисле кожо јүрген алтай өбөгөн айтты.

— Јажы јаанай берген кижиле болор, айса болзо, ол билер.

Бис ол јаар элчи ийеле, энчикпей сакый бердис. Барган элчибис удай берди. Чайлап-чаптап отурган болгодый. Бис энчикпей, турлу јаар бардыс. Чын, кайракан карганакла экү чайлап отургылары. Эзен-амырды угужала, бис те отурып, чайлай бердис.

Карганнын асканы чейдем чай болуптыр. Бис оны коркушту сонуркап ичтис. Мындый чайга калаш та керек јок. Сүттин койу тунугын каткан чейдем сүрекей амтанду неме-

болтыр. Талканынын амтандузын не деп айдадаар, торт ло кижинин тили кожо ажа бергедий.

Эрмек-куучын көлзөп, бис ончобыс табынча билдирбезинен чөрчөк јери јаар көчө бердис.

Алтай улус күүкти кинчектелип жүрген куш деп айды-
жар. Качан бирде күүк үй кижиге болгон. Ол иштегкей де
болзо, је сүрекей јокту јаткан. Бастыра күчин үч балазын
азырап, чыдадып аларга салган. Онын балдары энезинин
сөзин чек укпайтандар. Бир катап энези тын оорыган. Бир
уулын одын экелип бер деп сураарда — онызы сөзин укпа-
ган. Экинчи уулын сураарда — кача берген. Үчинчиси база
болбогон. Энези ачу-коронын бадырып болбой ыйлап, учын-
да кородойло айткан:

— Мен куш боло беретен болзом кайдат. Слерден ка-
чып, уча берер эдим...

Арга јокто мынайда айдала, ол кенетийин күүк боло
берип, түнүк өрө чыккан. Уулдарынын бирүзи онын буды-
нан кап туткан. Је колында конултак өдүк артып, күүк
дезе сынар өдүктү уча берген. Эмдиге ле күүк сынар өдүк-
тү жүрүп јат. Өдүктү буды кара, өдүк јок жылагаш буды
дезе кызыл. Јымыртказын өскө куштын уйазына салар.
Байла, сөс укпас балдар азырап, жүрегин бош алдырткан
болгодый. Онын үнин лаптап уксагар, кандый да јаан ко-
мудал угулар. Ол, байла, журтын, бала-барказын таштайла,
барганына эмдиге ле комудап жүретен болгодый.

...Турундар чолтыйа күйүп, салган от коктый берди.
Малчынын айлынын ачык эжиги өткүрө бийик кырлардан
өңөлөп түшкен койу энир көрүнөт. Кайда да көлдин орто-
зы јаартынан онту аяасту неме угулды.

— Ыйлап јат — деп, айылдын ээзи тындаланып отура-
ла, айтты. — Бистин каргандарыстын айтканыла болзо,
ол куунын ыйы.

Ол качан болгонын кем де чокум билбес. Бир катап кор-
кушту јаан јоткон болгон. Көл јарадынан ажынып, суулар
дезе тескери аккан.

Кайа таштар жемирилип, агаштар тазылынан кодорылып
турган. Көл чайпалып турала, чек сооло берген. Ондо отур-
ган куулар учуп чыккандар. Олордын бирүзи јотконго чы-
дашпай, көлдин јаказында турган кайага согулып, јуңы
буркурай берген. Онын эш нөкөри бир канатты тиштенип
алала, көлдин үстиле айланып учуп турган.

Эртен тура јоткон серий берген. Соолып калган көлдин үстиле сок јангыс канат тиштенип алган куу учуп турган. Ол ачу-корон этпей, јангыс ла онтоп турган. Эш нөкөрич јылыйткан куу соолып калган көлдин үстиле бир айдын туркуныца айланган. Учунда күчи чыгып, көлдин кургак ойдыгына таштаган таштый келип түшкен. Тиштенип алган канады өрө кейге учуп чыгала, саадактын огы чылап, јер јаар шунуп, көл болгон јерге терен кадала берген. Шак ол јерден суу коройлоп чыгып, ойто ло көл боло берген. Куу дезе эмдиге ле онтогончо.

Куунын көли... Бис күндүчи малчынын айлынан чыгып, көлдин јаказы јаар бастыс. Көлдин талортозында айдын јаркыны јолдолып јарыйт. Оны көрзөбис, сыраңай да куунын канады ошкош эмтир.

УЧАР СУУЛАРДЫН ЈАЛАҢЫ

Ого једетен јол Кара-Кыр деген боочы ажыра барып јат. Бу боочыны Куунын көлинен көргөндө, кара аттын јалы ошкош. Јол баштап тарый кырды одыра барып, онон там ла бийиктеп, кырдын бажына јуук кенетийин бура согуп, койу мөштөрдин ортозы јаар ууланган.

Кара-Кыр улуска килеңкей. Мында кандый да јылда кузук јакшы бүдүп јат. Бого келген кижии арчымагы куру качан да јанбас.

Јүзүн-јүүр аңдардын көбин не деп айдараар. Кем де тийин жүргенин көрүп ийди. Кайракан јелмер куйругын чычайтып алган, биске чыйрагын көргүзөргө турган болбой, агаштан агашка токтоп јоктон уламјып калып турды.

Алдыбыста јыгындардын ортозынан кандый да кара өңдү јаан эмес аң чыга конуп, бийик-бийик калып, мантай берди.

Бис оны баштап элик болор дештис. Коштой турган нөкөрим айтты: «А бу элик азулу болотон беде? Туйгакту аңда азу база болотон туру ине?»

Кара-Кыр база неле кайкадар эмеш? Учар сууларга једерге боочыны ажар керек. Озо баштап Чодрага једеле, Алтайдын аң-кужын јакшы билетен аңчынын куучынын угактар.

Бистин јангы ла көргөн аңыс тооргы болуптыр. Мантаарда, онын јеңили, чеги коркуш, сыраңай ла элик ош-

кош. Эди де амтанду. Кезик улус тооргынын эдинен чагана амтандалып туру дежер. Онызы көк төгүн — тойыркактын обы. Эркек тооргы азулу болор. Ол оны кандый агнан укталтып алганын кем де билбес. Кижн кайдан билер, айса болзо, качан бирде азу онын коруланатан жуу-јепсели болгон. Эмди ого азу эш керек јок, јангыс ла тооргынын јараш бүдүмин үрөп јат. Тооргылар јенес, агаштын саананын јип јат. Онын жүретен јери — јыгынду, кайа ташту койу арка.

Тооргынын эн ле баалузы — онын кини. Улус онон эм эдип, жүзүн-јүүр оорулардан эмденедилер. Ол анчадала өзөк-буурдын ооруларына јарап јат. Тооргынын кини озодон бери јаан эм деп бодолып, улус оныла каланын да төлөп туратандар. Оны эм эдетенинде јаан чүм јок. Терезиле кожо кургада, чайга ла чейип ичип јат. Бу аромат јытту немени кандый да коомой күүндү-кижи ичип ийер.

...Мөштөр јараш чечектерлү, јатпанаш кайынаштарлу јаланга ла јетире барала, көрүнбей барды. Онон ары ылгый ла тыт агаштар. Јаланнын јаказы јаартынан кенетийин јалтырт эдип көл көрүнди. Мындый бийик јерде көл јатканы кайкамчылу. Бистин барып јаткан јол көлдин соормок балкашту јаказыла эбиреле, агаш јаар ууланып, онон кенетийин санг төмөн түшкен. Удура јылу эзин сокты. Ар-бүткеннин айалгазы да кенетийин кубула берди. Бир ле түгей таштардын ортозында быјыраш кайындар көрүнөт. Јаан удабай карагайлар да туштай берди.

Боочынын кајузы коркуш. Јединип келеткен аттын туйгактарынын алдынан тоолонып түшкен таш озо бараткан кижинин бажына түжер. Онын учун мындагы улус адын јединбей, оморды озолондыра божодып јат. Јербойынын аттары мындый јолдорго темилип калган. Кајуны төмөн, кижн чилеп, отура түжеле, баргылап јадар. Кийнинен ары көрзөгөр, казылып калган јолдо јангыс ла аттын бажы көрүнип, өзөкти төмөн тоолонып турган таштардын шылыраган табыжы угулар. Ат көөркий «јынгылап» барадала, эмеш ле тектир јер боло берзе тура түжүп, тыштанып алала, онон «јынгылашты» такып ла баштаар. Јойу кижн мындый кадалгак јолло јангыс ла эки јанындагы јыраалардан атпактанып түжүп јат.

Кадалгак түжүттин бажынан туку өзөктө Чолушманын суузы шуулап агып јатканы көрүнөт. Бу Алтайдын эн ле кайкамчылу јерлеринин бирүзи.

Туулу Алтайда ар-бүткени кайқамчылу јерлер көп. Је-мында дезе кажы ла боочы-боом өзүмдериле, тындуларыла аңыланып јат.

Акташтан атанарыста, бис кандый да тынду, өзүм јок көл көргөнис. Кызыл өңдү кайа таш, мөңкү тошту кырлар да учураган. Кош-Агаштын јерлеринде ээн чөлдөр дө болгон. Эмди дезе субтропический толукка — Чолушманга келдис.

Кайдаар ла көрзөн, јажыл өзүмдер, өзөктө дезе ак көбүги аңданган Чолушман шуулайт. Ажу суулар да көп.

Чолушманнын он јарадында койу јодролорго курчаткан көп эмес турачактар — Чодронын лесничествозы. Лесник-егерьлер тайга-ташка јүрүп, нени ле көргөн улус. Онын учун олордын куучынын угатаны солун.

— Бу сен белдин ичинде јүргөн тийинди алып таштадың ба, уул? — деп, бисле кожо балыктаган нөкөринен бир егерь сурады. Онызы нени де айтпай, отто кайнап турган балыктын эдинин мўнин ағаш калбакла амзап көрөлө, кокурлады:

— Оны не алып таштайтан, эки тындунын эдин кожо кайнатса, амтанду ла болгой.

— Је сен ырысту ла кижы, Илья, удабас, байла, кой јудуп алган бел тудуп алар болорын. Ол тушта белен согумду болотон эмтирин.

— Мен койчы эmezим, балыкчы да, туткан балыгымнын кардында не ле јүрзе, менийи, ат јүрзе, аңан артык болор эди — деп, нөкөри удур кокурлады.

Балыкчылардын куучыны түгенер эмес, отко урган сарјудый, онон ары көйлөп, орой түнде божоды. Бис бу куучыны солун улусла эзендежип, Чолушман өзөкти төмөн көндүктис.

ГЕРОЙДЫН ЈОЛЫ

Чолушман өзөк јакшынак улусла, јаан керектерле бай јер. Бу керек 1921 јылдын күзинде болгон. Ол керегинде биске Чолушман да неме айтпас. Оны јакалай јаткан козыр таштар да унчукпас. Айса болзо, Чолушман суунын он јанындагы јалаңда Октябрьдын јенүзи учун ак бандиттерле тартыжып өлгөн Туулу Алтайдын эң баштапкы коммунарларынын кереес памятниги нени-нени айдар болор бо?

Ол до унчукпайт. Мында «Жайымдалган иш» деп коммуна-нын члендерининг сөөгү жуулган. Бистин бу ла барып жаткан жолдогы таштар көпти көргөн-уккан болор. Мынаар ол турган жыраа та ненин де учун кызыл. Ол коммунарлардын каныла да будылган болордон айабас. Шак бу жолло ол жыл монах бир болчок койдын эдине садынып, коммунарлар керегинде ак бандиттерге коп жетирип жүрген. Бу ок жолло эн баштапкы коммунанын председателининг уулчагы Павел Волков ноябрь айдын ай-карануй түнинде погранич-никтерден болуш сураарга барган.

Оны бандиттер жолой тудуп алгандар. Барып жаткан ке-регин угарга оны атка терепчилей буулап алала, бу курч таштарла сүүреткендер.

Павел Волков, сени бандиттер кажы тушка, кажы таш-тын кийнине кетейле туткандар? Өлөр алдында сен нени көрдин? Чолушманды ба? Эненнин эрке көстөрүн бе? Айса болзо, сүүген кызычагынын кожоңы кулагына угулган болор бо?

Баштап адан, онын кийнинде сен, сени ээчий энен, онын коммунанын бастыра партийный ячейказынын члендери өлгөн. Бир де кижин олжого кирбеген, өштүлөргө жалынбаган.

1921 жылдын орой күзүндө бандиттер мындагы коммунарларга сакыбаган жанынан табару эдип турарда, монастырьдын шаңдарынын үни Чолушман өзөктин кайа таштарына жаңыланып туратан. Бу кудайзактардын «жайымдаачыларды» уткыган музыкасы болгон. Ол тушта монастырьда жаткан кудайзактардын агару жери — церкве коммунарлардын балдарынын каныла жуулган болгон. Монахтар церквеге жуулып, канга уймалбаска эдектерин көдүрип алган баскылап туратандар. «Бу канды Христос кудай бойына алынар. Карын, ада-энелеригер чилеп, жаан кинчек эткелек жаш ла тужаарда, өлгөнигер жакшы — деп, жаш балдардын сөөктөрүнүн жанына турала, маказырап туратандар. Олордын айдып турган сөстөрүнүн учурын ондобогон кижин алкап та туру деп бодоор. — Кудай чындыкты көрүп, билип жат. Слерди бу кудайдын жери жаар келзин деп кем сураган? Сатананын жаңынан мандат алала, бойлороор келгенеер».

Шаңдар түнге-түшке жаңыланып, бандиттер жарым ай киземи мында жыргатандар. Же онын кийнинде анзыраган бандиттерге бойларынын эткен каршузы учун каруузына турарга келишкен.

Бого коммуналар кайдан келген?

Мындагы коммунанын элден озо тѳзѳлгѳн јери Успенка болгон. Успенка — эмдиги Чой. Анда «Јайымдалган иш» деп коммуна тѳзѳлгѳн. Онон коммуналар јангы јерге — Чолушманга кѳчкѳндѳр. Бу ыраак ла јолы кату јерге коммуналар сѳрекей шыралап, јѳк ле арайдан јеткендер. Баштап тарый олардо јиир курсак та, јадар јер де јок болгон. Олор балыкла, ан-кушла азырангандар. Волков деп председатель ѳлтѳрткен кийинде онын ордына арткан коммунист Попов айткан.

— Кунукпагар, нѳкѳрлѳр. Бу байлык јер. Уезд биске бу јерди тегиндѳ бербеген. Узун чачту монахтарды сѳрѳп ийзебис, јѳрѳмис јарана берер. Олордын мында сады да бар. Јалкуурбай иштезебис, курсагыстан бир де аштабазыс. Баштапкы ла тѳжѳмди јуунатсабыс, кыстарыска јараш платьелер, шальдар алып берерис. Уулчактарга да једижер. Токунап ла алатан болзобыс. Бистин ичкери јаныста сѳрекей јакшы јѳрѳм баштадарга јат.

Слер билереер бе, нѳкѳрлѳр, бис кандый ѳй ачып јадыс? Бистин балдарыс келер ѳйдѳ ѳлѳндѳ де айруушла обоолобос. Ончо ишти техника бѳдѳрер. Андый ѳй болор, мен ого бѳдѳп јадым. Ишмекчи албаты бойынын јѳрѳмин бойы тѳзѳп јат. Ёй улус, слердин де ижигерге јенгилте эдилер, уйды да колло саабазыгар...

Онын куучынын каткыла уткыгандар. Је ол ѳчѳгѳннин эмес, сѳѳмјинин каткызы болгон. «Бистин эмдиги механизациябыс — салда ла тырмууш. Олорыс та агаш» — дешкендер.

Эмди Чолушманда мал ѳскѳрип турган јаан совхоз. Јол јазачылардын бригадири Кошев Толя јаланда салган оттын турундарын ичкерледип айтты:

— Бу јол јазап турган бригада ончозы совхозтын: эски бульдозер ле трактор. Биске техника да экелерге кѳч. Артык јол бар эмес, Алтын-Кѳл ажыра экелер керек. Бир недеде мынан озо электричестволо уй саар јазал тургусканыс. Јол јогынан совхоз шыралап јат. Јол јазайтан организация мында бар болгон болзо, кандый јакшы болор эди. Олордын техниказы да кѳчтѳ ине.

— Је организацияны кайдар, техника ла болгон болзо, јолды бис бойыс та эдип алар эдис — деп, нѳкѳри куучынга киришти.

Јол. 1921 јылдын ноябрь айынын тѳнинде шак бу јолло

он беш жашту коммунар Павлик Волков пограничниктердин ыраактагы заставазына тил жетирерге барып жаткан. Ол тушта бандиттер коммунарларга табару эдерге турганы керегинде тал-табыш угулып, кезикте кандый да жарты жок улустан бичик те келип туратан. Сүрекей күч, токунаа жок ой болгон. Коммунада он ло кирези мылтык, ок-тары да ас болгон. Онын учун погранзаставага тил жетирер деп санангандар. Ого жедетени жеңил эмес, эки жүс километр кирези жол өдөр керек.

Түниле жоткон болгон. Чолушман жаактала тонгон тошторын оодо согуп, жарадынан ажынып турган. Кар куйундалып, жол до көрүнбей барган.

Павлик мындый түнде айлынан чыгып барадарда, энези үдежи, оны кандый жеткер сакып жатканын сеспеген де.

Павлик сууны жакалай барган жолло шуурганга арай ла учуртпай барып жатты. Эски тонынын жыртыктарынан өткүре соккон соок салкын өзөк-буурын ийнедий кадап турды.

— Алдырбас, алдырбас. Карануйда жол алар керек — деп, бойын бойы көкидет. Павликтин санаазында бастыра коммуна онын кийнинен көрүп тургандый. Мындый санаа онын ийдезине ийде кожуп, соок жоткон до серий бергендий билдирет.

— Чыдажарым. Комсомолдор мынан да кату учуралдан жана болбойтон. — Ол адазынын айтканын эске алынып, кату сананды. — Эх, ат ла наган болгон болзо. Ого жүк үлдүлү де болгон болзом. Кату-Жарыкка ла жедип алзам, онон ары жалтанатан неме жок.

Кенетийин аттардын бышкырганы, улустын куучыны угулды.

Павлик жолдын үсти жанындагы карганалардын ортозы жаар сурт ла кире конды. Жүреги көксине бадышпай тургандый типилдеп турды.

— Оройтып калтырым, оройтып калтырым. Мени эмеш эртелеп, кече не ийгилебеди не?

Бандиттер карануйда оны көрбөй, жанынан өдө кондылар. Бүткүл отряд коммуна жаар сакыбаган жанынан барып жат. Онын санаазына баштап ла эбелген шүүлте коммунарлар уксын деп тын кыйгырып ийери болгон. Же мындый ыраак жерден онын кыйгызы угулбас. Павлик жана болуп, коммунарларга бандиттер барып жатканы керегинде айдарга жүгүрди. Тер деп неме суу чылап агат, арыганына бут-

тары букурылып турды. Бир болчок таштын үстине отура түшти. Тыныжы чек једишпейт. Кенетийин суунын бурулчыгы јаартынан шаңкырт-манкырт эткен табыш угулды. «Э, э, бистин улус олорло үлдүлө чабыжып турган болбой кайтсын» — деп сананды. Эмди Павлик јалтаныш јогынан ла ичкери жүгүрди. Ак јаланга јетире жүгүрип келгежин, кајунын алдында јаан от күйет. Онын қарануйга темигип қалган көстөри қылбыга берди. Қачашкан таңма, бир ийт, онын табыжын угала, торсуктап, јана болорго јеткелекте, кийин јанынан кату қыйгы угулды:

— Тур! Қыймык ла этсен, адып ийерим.

«А, а, ончолоры барбаган турбай, бу кайракандар экинчи бөлүк барарга турган болбой кайтсын» — деп сананды. Аттын јанында байбак саалду өбөгөн туру. Бандиттердин атаманы болгодый: эчки терези јакылу, јалмажында үлдүлү. Отко быжырган этти үзе тартты, јаан-јаан чайнап, саалы байбандап јип турды. Јанына айдап экелген уулчак та јаар көрбөйт. Улай јорукка торолоп қалган таңма болгодый. «Эмди кайда барарын, колго түшкеним бу туру» — деп сананала, Павлик от јаар кунукчылду көрди.

Та кем де кийин јанынан јарды орто јудруктаарда, уулчак оттын јанына барып түшти.

— Көрзөөр, биске кандый айылчы келген! Торт ло тегериден келип түшкендий — деп, бандиттер тудаган ийттердий ыркыранып каткырыжат.

— Коммунарчик? Қажы, бери бурыл. Кармандарынды антар!

— Менде карман јок.

— Кайда бараткан?

— Коммунадаң качып бараткам.

— А, а, коммуна јарабады ба?

— Јарабаган. Қанчазын торолоор. Јурттар керийин деп. Айса болзо, кем-кем жүргүзип алар болор бо. Јайга ла једип алатан болзом.

Катап ла каткы. Бир де бүдүмји јок. Саалы байбандап кепшенип турган неме бандиттердин јааны эмтир. Павликтин адазын да ол өлтүрген болордон маат јок. Эмди арткан коммунарларды қырарга јат. Айландыра ајыктанып көрди: алты јанында Чолушман чакпындалат, үсти јанында кижичыгып албас кайа таштар. Қызык јер. Кайда да баратан арга јок.

— Куучында, керектин чынын айт — деп, атаман үнденди.

— Мен айттым ине...

— Качан? — деп, атаман кайкай берди.

— Мен укпагам.

Бу јескинчилү шилемирге мекеленер де күүни келбеди. Коммунарлар кандый улус болгонын билгилеп алзын.

— Сеге нени айдатан? Бойын билбезин бе? — деп, Павлик јалтаныш јогынан айдала, атаманның көзи јаар кезе көрди.

— Во, эмди меге јарт.

Павлик отко јууктай базып келеле, соокко карбайа тоңуп калган колдорын јылытты. Колдоры оттын изүзин де сеспейт. «Шак бу турун чоң эмтир. Сууга јетире ыраак јок. Је керде-марда...» деп сананды.

— Мен чоннын отрядтарына удур барып јаткам. Олор мен јогынан да јолды таап, једип келер болбой.

Ол темдектеп алган турунды алган ла бойынча јуугында турган атаманның бажы орто туда берди. Экинчизин јыга түртүреле, Чолушманның суузы јаар жүгүрди. Он ло кулаш кирези јер. Је ыраагы учы-куйузы јок немедий. Суунын јарадына једип ле жүрерде јардына та не де тын согулып, таштын үсти јаар чарчай берди.

Јердин үсти бастыра ла чедирген немедий. Олор кайдан келген? От кажы јерде өчүп калган. Ыраакта адазынын «Совет јан учун бис јалтанбай јууга барарыс» деп сүүген кожоңы јаныланат. Удабай кожон токтоп, јиит коммунарды карануй түн калын јуурканыла јаап ийди.

Балыкча јурттын одожында бу тартыжуда өлгөн коммунарларга учурлалган памятник туруп јат. Павел Волков барган чичкечек јолычак эмди автомашиналар жүрер элбек јол болуп калган. Бу элбек јолло коммунарлардын баштаган керегин улалтып, эмдиги үйе ичкери јаан јенүлерге барар. Чындык учун берген жүрүм качан да ис јок артпай, баладан балага улалып баратан јанду.

АЛТЫН-КӨЛДИН КАЙКАЛЫ

Көлдин јаказындагы бийик кайанын тектиринде будактары јиилектерин көдүрип албай, јерге јетире ээлип калган яблонянын јанында узун сынду карган эр кижии туру. Ол бистин көллө жүзүп бараткан «Алтайдын пионери» деп ке-

репти көс албай ајыктайт. Карганак шак бу өйдө нени эске алынат болбогой? Айса болзо, ол төртөн жыл мынан озо бого, яблонядан болгой, өлөң дө өспөс кайа таштарлу јерге келеле, кичинек турачак тудуп, көлдин ол јарадынан кемеле кара тобрак тажып, яблонялар өскүрип баштаганын эске алынган болор. Эмди бу кайа таштардын ортозында јаан эмес тектирде изү јерлерде өзөтөн јаан-јаан яблонялар, јулугы тамчылап агып турар амтанду грушалар өзүп јат. Оны өскүрип баштаган кижии — Смирнов. Ол ар-бүткеннин качалганын јенип, кайкамчылу једимдерге јеткен. Эмди Алтын-Көлдин јаказында албаты јуртаган кажы ла јерде яблонялар өзүп јат.

Мында туулардан түжүп турган суучактарда көп алтын бар деп улус айдыжатан. Је Смирнов алтын бедребеген. Ол бойы көлдин јарадын алтынла байыткан. Ондор тоолу јылдардын туркунына турумкай иштегенинин шылтузында бир де кыртыш јок болгон кайа таштын үстинде сад чечектеп өскөн. Ар-бүткенинин айалгазы кату јерде мындый сад өзүп турганы чөрчөк јериндеги немедий.

Мыны көрүп, Алтын-Көл керегинде мындый чөрчөк айасту куучын санаама кирди.

Качан да бу көлдин јаказында јокту анчы кижии јуртаган. Бир катап кату жыл болуп, анчынын азыраган малынан болгой, Алтайдын андары да ончолоры кырылып калган. Анчы арчымагына ат бажындый алтын сугуп алала, оны арбага толыырга Алтайдын үстин эбирген, је кайдан да арба табылбаган. Айлына јанып келгежин, азыраган беш балазы, алган эш-нөкөри тородон улам божоп калган. Кородогон анчы ат бажынча алтынды аяак арбага да турбас эш кереги јок неме туру ине дейле, бийик кайанын бажынан көлдин тереги јаар мергедеп ийген. Онын ла кийнинде бу көл Алтын-Көл деп адалган.

Анчынын эки куучыны

ТАЙГАНЫН ЭЭЗИНЕ ЖОЛУККАНЫ

Бу керек Чодра журттан жаан ыраак жок, Чолушман суу-нын сол жарадында погранзастава бар тушта болгон. Ол Чолушман суунын чыккан бажында Туванын границазы бар тужы. Эмди анда граница да, застава да жок.

Бир катап Полуянов деп егерь заставанын он километр кирези үсти жанында кызык жерге удур-дедир айула тушташкан.

Ол тушта егерь адын чылбырдан јединип алала, сугарарга чичкечек јолло нени де сананбай базып отурган. Кенетийин јадыктын ары јанынан айу тура јүгүрүп, ого удур кижичилеп базып келеткен. Ат оны көргөн лө јерде шоокырала, чылбырды ушта тартып, егерьдин артынчакта мылтыгын, ок-тарызын алганча јүре берген.

Полуянов «тайганын ээзиле» экүден экү ле арткан. Айуга кайра баратан јер жок, анда суу, онын учун ого удур баскан. Егерьде артык арга, качып баратан јер бар эмес, бычакла да болзо удурлажар деп, јалмажында кынду бычактын кармай алды. Качашкан неме чилеп, кыны куру эмтир. Байа үделеген јерде нөкөрине бергени јангы ла санаазына кирди. Канайдар, артык кандый да арга жок, јалтанбай ла айуга удур базып, колдомдожордын қажы ла јанында айунын кулагынын төзи орто јудрукла кыч ла туда берди. Егерьдин јудругынын тыгы коркуш, маргыжала, төнөн буканы да југа јудруктап туратан болгон.

Айу јудрукка јыгылбай, тескери чарчай берди. Анайдар да, Полуянов оны суу јаар ийде саларга сананды. «Тайганын ээзи» суу јаар јыгылып барадала, Полуяновтын јенинен атпактай тудуп, оны бойыла кожо апарды. Ол айуны төжөнгөңчө соок сууга меч ле барып түшти.

Суудан чыга конуп ла келеле, капшай ла айуны ајыктады. Айландыра бастыра ла козыр таштар. Олордын ортозыла суу егерди, агаштын такпайындый, түрген агызып апарып јат. Бу тушта онын јардына та не де тын согула берди. Көрөр болзо, тазылду јаан јадык болуптыр. Байла, кайда да јар јемирилген болгодый. Јадыктын чичке бажынан тудунып, онын үстине чыгып алды. Бу ла көрзө, онын экинчи учына айу кермектелип чыгып јат. Јаан удабай јадык сууга тал тууралап, бир болчок ташка согуларда, айу өрөкөн огурала, сууда көрүнбей калды.

— Батпаан ажын ол, эмди ле менен айрылган болорын ба — деп, егерь маказырады. Кенетийин јадыктын учы сууга чөңүп, ол бойы база сууда болуп калды. Сууга чөңүп барадала, јадыктан тудунганча чыга конуп келзе, айу байагы ла јеринде — јадыктын экинчи учында бажын булгап, силкинип отурды.

Мынайып олор экү јаңыс јадыктын эки учына отурала, сууны төмөн жүзүп баргандар. Заставанын јанына једип келерде, јаан тымык иримге јадык акпай айланыжа берди. Јаратта пограничниктердин сыгырыжы угулды. «Је, карын, пограничниктер көрүп ийген эмтир. Эмди ле бу кайраканан айрылатай эмтирим. Таныш уулдар болужып ийер болбой» — деп сананды.

Суудагы јорукчыларды пограничниктер көрүп ийеле, жүгүрижип келдилер. Јадыкты узун агашла иле согуп, јараг јаар тарттылар.

— А-а, качкын Михаил Иванович једип келген турбай. Анайдарга јарабас, карындаш. Коомой, коомой — деп, пограничниктер айуны колтуктап чыгарала, застава јаар болдылар. Айу, кижичилеп, олордын ортозында јайбандап базып отурды.

Егерь заставада кургадынып алды. Соок өткөн болор деп, пограничниктер ого изү чай экелдилер. Мишка да кухняга кирип, ажанып алды. Тойо ажанып алала, айу бөкөлөрлө күрежерге барды. Онын күрежип турганын көргөндө, каткымчылузы коркуш. Јыктырбаска, кижичилеп, талтандап, база тегелеерге мууканып турар.

Пограничниктер Мишала таныш дежерде, егерь колын сунала, ого удур басты. Је айу ого колын бербей кородоп, көстөри кыландап, туура көрди.

— Чын, Михайла, — деп пограничниктер каткырыжа бердилер. — Кулагынын төзи орто јудруктадып алала, кандый кижі јөпсинет. Је сурак јок барганын учун гауптвахтага отургуспаганча болбос. Кемизи де илјирме экелип, айунын мойнына кийдирди. Онызы, буру эткен уулчак чылап, јөпкө белен кирип, солдатты ээчий күүн-күч јок басты.

ЛИБЕС АЖЫНГА ИЖЕНБЕ

Сыгын мөштөрдин ортозынан чыгып келеле, ары-бери ајыктанып, тура түшти. Анча-мынча турала, мүүзи кычыган болбой, бир чаал мөшти јайандада сүзе берди. Јеткер болорын сезип турган кирези бир де јок. Одоштой болчоктон анчы ол јаар мылтыгын уулап, лаптап адарга шыкай берди. Јаан удабай мылтыктын табыжы јырс эдип, арка-тууларга торгулана берди. Сыгын туура эки-үч катап казалайла, өлөңнин ортозы јаар тоолоно берди. Анчы сүүнип, аткан аны јаар сыр јүгүрүккө келди. Мылтыгын аннын айры-тейри мүүзине илип койоло, оны сойордон озо танкылап алар деп отура түшти. Танкызын камызарга серенкезин чагып ла ийерде, јаткан ан кенетийин тура јүгүрип, койу јыраалардын ортозы јаар сурт ла эдип калды.

Анчы камыскан кангазын да тартпай, мылтыгын апарган аннын барган јери јаар узак көрүп турды. «Қалак ла де, камык этти кайдак, кайран јакшы мылтыгым барды» — деп, бажын тырмап, тегегине ачуурканат.

Слер мыны анчылардын кей-төгүни деп бодобогор, олорло онон до кайкамчылу немелер болуп јат.

База бир анчы элик андап јүреле, бир куранды адарда, база ла бу сыгын чылап, јап ла јыгылган. Онызын јаткан јерине сойбой, адына өңөрип алар деп, будынан сүредип экеледерде, онызы тура јүгүрип, анчынын тонынын эдегин, курч бычакла кескендий, јара тебеле, маңтай берген. Онын кийнинде бу анчы элик атканда, онызына ок сербее эмес, јыга да тийген болзо, озо ло баштап эки торсыгын кезетен. Оны анчылар шоодып, торсык деп чололоор болгон.

Либес ашка ажындыра иженер арга чындап та јок.

Карган ла чөл

Бойынын узун жүрүминде Аспамбитов Лаша бу Кызыл-Тал деп чөллө көп катап јоруктаган. Өлө ат бүгүн оны таныш јолло турлузы јаар апарып јат.

Аспамбитов Лаша — «Путь к коммунизму» колхозтын койчызы. Ол Сулу-Айры деп өзөктө койлоп турган. Турлузы төннин үстинде. Онын учун айландыра не ле неме ыраактан көрүнип јат. Бу јылдардын туркунына Кызыл-Тал деп чөлдө көп кубулталар болгон. Туку ол јаткан јажыл јалаң азыйда мындый эмес, кап-кара, јаскыда јаңы ла чымырап өзүп келген өлөң күнге күйүп, чүрчеде ле када беретен. Мында озодо сузуп та алар суу јок болгон.

Бу керек беженинчи јаста болгон. Лаша, Октябрьдын беженинчи јылдыгын темдектегенис санаага кирет пе? Ненин учун Октябрьдын јылдыгын јас деп адап јадын? Јаңыс та сен эмес. Ончо турлулардагы малчылар октябрьды јаскы ай дежедилер.

Ондо кайкал јок. Јасты Қош-Агашка Октябрь экелген.

Бүгүн Казымканов Иманмади малчылардын туразына јуулгандарга бойынын бичигенин кычырган. Онын бичигинин бажалыгы — «Баштапкы јас». Акыр ол бичиктеги Қарым деп уул сенин уулын эмес пе, Лаша? «Школдон ло үренип барзам, менен онду зоотехник болбос» — деп айткан. Айса болзо, онын мында артып калганынын шылтагы сенин айылдажын Тойлоштын јараш кызы болор бо?

Карган јенил тынала, чөлди ајыктай берди. Јалтырап јаткан суактын јанында јажарып өскөн өлөң көрүнет. Эки-үч јылдан бу јерди кижі таныбас та болбой.

Сенин Қарымын ошкош уулар бу чөлди ончозын да суактап ийер, Лаша. Бир катап сенин уулыгла јажыт јиит-

тер. Төбөлөрдүн клубуна жуулыжып алала, эртенги күндү шүүшкени санаанга кирет пе? Олордун шүүшкөн кереги каргандардын санаазына да кирбес. Карта журагылап алган. Оңдо көргүзилгениле болзо, эртен мында журт эмес, бүткүл город болор: жаан-жаан туралар, суу, электричество. Чындап та, город. Каргандар угала, кайкап, баштарын жайкагандар.

Онон бери канча жыл өттү, Лаша? Көп лө ой өткөн болор. Ол тушта сенин турлуунга жаңы тура тудуп баштагандар. Малчылардын Чаган-Бургузындагы туразынын жаңына мылча туткандар. Журттын сырагай ла ортозында скважина өрүмдеп ийерде, онон аайы-бажы жок суу коройлоп чыгып, Төбөлөрдү арай ла агызып апарбаган. Оны токтодор деп, улус не аайлу болды. Бот, амаду деп неме ол. Жүстөр тоолу жылдардын туркунына суу жок болгон, эмди дезе оны бадырар, агызар жер табылбай жат.

Бүгүн малчылардын туразында жуун болордо, Каундах Чакшинов куучын айдып, кажы ла малчыга батареяла иштейтен телевизор берилер деп айткан. «Телекейде не болуп турганын бис жаңыс ла радиодон угар эмес, көс лө дө көрөр учурлу» — деген. Каундах оогош тушта мындый немени онын адазына көргүскөн болзо, ол карган оны эрлик жеринин элчизи эмтир деп айдар эди. Эмдиги каргандар телевизорды көрүп, бир де чочыбай, коркыбай жат. Жаш балдар чылап, карын жилбиркеп көрөдилер. Ненин учун дезе, кажы ла жыл сайын Октябрь албатынын жүрүмин кубултып, албаты бойы да алдында түжине де кирбеген једимдерге једип жат. Азыйда кемди-кемди шоодып, каткы эдерге сананганда, айдыжатандар: «Сен, көөркий, Тархатынын јалангына барала, адынды сугарып алгадый эмтирин». Анчадала кышкыда мында, суудан болгой, ууштап алгадый кар да жок болгон. Эмди мында он мунган ажыра кой кыштап жат.

Тархатынын суузына плотина тудуп, оны арыктап, бастыра чөлгө јайгандар. Мында суактап, өлөң өскүрип турган јердин кеми беш мун гектардан ажып қалган. Лаша, айса болзо, сен Чуйдын бастыра чөлін суактап, эмди сайкумактаң өскө не де јок ээн чөлдөр чечектеп, јажыл өлөңлө бүркелерге јетире жүрерин. Азыйда кем-кем мынайда айткан болзо, оны чөрчөк деп, бүтпес те эдинг. Је эмди ондо бир де кайкал јок.

Ол тушта сени кулданган бай айдатан:

— Лаша, сен сөс уккур, төп уулчагаш. Койлорды јакшы ла кичее. Кабырган койлорын семис болуп, онон чыгым чыгарбазан, койлор берерим, курсагынды аштатпазым.

Лаша кичеенген. Түнге, түшке койлорын ла кичееп божобойтон болгон. Күске јетире койлор сүрекей семирген. Бай дезе күскиде келеле, койлорын көрүп турала, айткан:

— Э, э, Лаша, койлорын чек тойынбайтыр. Кыш чыгары та кандый ла болбогой. Ишјалды јылдан чыккан кийнинде ле көрөтөн турус.

Кыш кату бололо, эткен өлөн бар эмес, көп кой өлгөн. Јастын учында бай келеле, койлор берер ордына сени ат-тын камчызыла соккон.

Ол бай коркушту сүмелү кижии болгон. Слердий ле јок-туларды сүмелеп, јал төлөбөй кулданган. Оныла коштой, јалчыларын сүмелеп, бой-бойларыла өштөштирип те туратан. А слер дезе оны ондобой, согужып та туратанаар.

Лаша түнге-түшке иштеп, ончо койлорды јылдан чыгарып келедерде, бай айткан.

— Э, э, Лаша, бу иш эмес, уул, кышкыда кичеенген болзон, мындый болбос эди. Темирейди көрдин бе, јакшы ижи учун торко арчуул алган. Эмди удабас кой до алар.

Эртенгизинде Лаша ла Темирей согужып, јажына јөп-синбес өштүлер болуп калгандар.

Је олорды учында најылаштырган неме — јердин терең алдынан чыгарган суу. Албаты эки кижинин најылыгы керегинде айтканда, «Олор экүнин ортозынан суу да акпас» — деп айдыжатаны јолду болгодый. Бу аймакта суу јаңыс ла мал-аш өскүреринин аргазы эмес, анайда ок јакшынак жүрүм жүреринин төзөлгөзи болуп јат.

Өзүм берген суу

Чуйдын ээн чөли элбек те, телкем де. Айландыра көс жетпес жалаңдарда каа-жаа жыраалардан өскө не де көрүнбөс. Суу жок болуп, ончо неме кургап калган.

— Бистин иштеги једим айдын-күннин айалгазынан камаанду — деп, бир катап койчы айткан. — Оны ајаруга албазан, не де болбос.

Мында јаткан улус канча чактардын туркунына бу ээн чөлдөрдү сугарып, ого өлөң өскүрер деп чырмайган. Олорго јаан болушты ученый-селекционерлер јетиргендер. Бу ишти элден ле озо баштаган кижии Анатолий Георгиевич Винокуров болгон. Ол бойынын болушчызы Битюцкийле кожо үч жылдын туркунына Көкөрүнин колхозында ченемелдер өткүргендер. Мында баштап ла өскүрген өлөңин көргүзип, ол мынайда айткан:

— Кош-Агаштын чөлдөринде өлөң өскүрер ченелтени одузынчы жылдарда баштагандар. Ого турушкан улус Ивановский, Чолушев, Подошева ла өскөлөри де. Чуйдын чөлинин ар-бүткенинин айалгазы сүрекей кату.

Карманынан блокнот кодороло, справка кычырды:

— Эбире жыл туркунына температура орто тооло јети градус соок. Кышкыда соок алтаң эки градуска једип јат. Јайгыда изү кезикте одус бир градуска једет. Јерге түжүп турган чык 105 миллиметр. Кышкыда кар болбой јат. Онын учун өзүм де өспөйт. Мындагы хозяйстволордын малын азыралла јеткилдеерге бого ар-бүткеннин кату айалгазына чыданкай, бийик түжүм берер өзүмдер өскүрер керек. Мындый амадуга једип аларга суактар эдер, өлөң өскүрөтен јерлерге органический, минеральный удобрениелер төгөр. Је эн ле керектү неме — суу. Оны кайдаң алар?

Бир катап Көкөрүнің үстиги жанындагы кобыга автомашиналар келип, жер өрүмдегендер. Төөлөр кабырып жүргөн Кадыр өбөгөн олардын ижин узак көрүп, энирде айлына жанып келеле, айткан:

— Болгылап алгай, та жок?

— Нени? — деп, уулы Мамый ондобой сураган.

— Жердин жети кадын — деп, Кадыр өбөгөн катуу айткан. — Бистин жерден суу казып чыгаратаны күч ле неме болбой. Эрлик-бийдин жеринде жаткан сууга канайып жедер. Же уулдар трубаларын колбоштырып, өрүмдегилеп ле жат. Азыйда улус бу жердин суузын эрлик апарган дежетендер. Эмдиги улус оноң ойто айрып аларга жат.

Кадыр өбөгөн карый берген кийинде сырангай токунабай барган. Ол ойди ле түргендедип божобойтон.

— Уксаң да, уулым. Менин адам өлөр алдында мынайда айткан: «Балдарым, мен слерге нени де берип болбодым. Ойдин токтогоны удап калды. Ол бисти аяруга албай, туурабысла өдө берет. Айсa болзо, Сайлукемнин бажына келе-ле, узун тыттын будагына илинип калган болор бо? Оны бедреп көрөөр. Ол качан бир биске де учурап, ырыс, байлык экелетен учуры бар ине. Слер жаш, күчтү, оны колго тудатан улус — слер». Адам анайып ла жажына сакылтазынын учына жедип албай өлүп калган. Мен революцияны бойымнын жүрүмимде көрүп, байларды жоголторында, албатыга ырысту жүрүм төзөөринде туруштым. Москва менин бүдүргөн ижимди бийик баалап, Төрөлистин эн ле жаан кайралыла — Лениннин ордениле кайралдады. Канча жылдардын туркунына төжимде Лениннин сүри болгонына сүүнип те, оморкоп то жүредим. Мен кижин айлаткышка учуп чыккан ойгө жетире жүрдим. Жакшынак жүрүм көрдим. Эмди бистин чөлдөрдө жүргөн малдын тоозы да көптөди, мында жаткан албатынын жүрүми де жаранды. Эмди де албатынын жүрбей турган одырак жолдор көп. Олардын бирүзи ол чөлдөн суу чыгарарга жер өрүмдеп турган жийиттер жаар барган. Барып уксаң, балам, олардо карганактын жүреги сүүнгедий кандый солун-сорокой бар?

— Олор иштенгилеп ле жат, ада, — деп, Мамый адазын токунатты.

Кенетийин, чек сакыбаган жанынан, скважинадан суу коройлоп, оноң жаан тебүле адылып чыкты. Бу керек эртен

тура болгон, эки-үч частын бажында солун табыш Көкөрүгө жайылып, талтүш киреде ол табыш тайга-таштардагы малчыларга да жеткен. -

— Суу! Суу чыгып жат!

Суу жердин алдынан агып эмес, торт ло тегериге жетире адып, чыгып турган. Сыраңай ла кандый да жаан баатыр жердин жети кадын өткүрө курч жыдала кадап, эрлик-бийдин түп жок кара көлинин суузын жердин үстине коройлодып чыгарып тургандый.

Жердин алдынан суу чыкты деп табыш угуларда, Кадыр өбөгөн эгирде онын жанына келеле, кумактардын ортозыла шыркырап агып жаткан сууны алаканыла собурып, узак отурган.

Онон бир канча күндөр өткөн кийинде жаан оорыйла, калганчы сөзүн айдып, Мамыйды жакарган:

— Мен сеге кереес эдип, суу берип жадым, балам. Ол тирүү суу болор. Чуйдын чөлиндеги жүрүмди ол жарандырар.

— Көрүп турум, көрүп турум, ада.

Кадыр жердин алдынан казып чыгарган суунун болушун тузаланар ойго жетире жүрүм жүрбеген. Же онын амадаган амадузы жүрүмдө бүткөн. Ол ло казынтыдан суу чыгып, элбек чөлдин жалаңдарыла, жылан чылап, тыйрындап-мыйрындап ага берген. Суактаган жер жаан удабай, өскө жерлерге көрө, чөрчөк жериндеги неме чилеп, танылбас болуп кубула берген. Алдында чымчып та алар өлөңи жок сай-кумак жалаңдардан жажарып өлөң өскөн.

— Мынан өлөң бүдетен эмтир — деп, колхозчылар сүүне бергендер. Же ученый агроном Анатолий Винокуров бажын жайкап айткан:

— Бу өлөң эмес — көрүмжик ле неме. Слерге мал ла отогодый өлөң керек эмес ине. Канчазын өлөңди өскө жерлерден садып алатаныгар. Өлөңди мында, бойыгардын жеригерде, эдер керек. Кар жаан жылдарда бастыра крайды керип, канча мун километрден өлөң, салам тажып, не аайлу шыралайдаар. Анайып экелген өлөңнин баазы, чыгымы не аайлу неме.

— База не керек? — деп, колхозчылар агрономнын куучынын угала, кайкажа бергендер. — Суу чыккан. Өлөң бир эмештен де болзо, өзүп жат. Эмди тургуза чабар-эштеер арга жок. Айса болзо, табынча койылып өзө берер болор бо?

— Ого болужар керек. Удобрение јогынанг не де бол-
бос — деп, Винокуров айтты.

Мынын ла кийинде суунын јанындагы јалангды узада,
томыра ырынтылап, ойто келер јаста ого калийный тус,
аммиачный селитра, суперфосфат экелип чачып, кыжыла
јуугындагы кыштулардан өтөк тартып төккөндөр. Јайгыда
мындагы кыраларда сула, арба јажара өзүп, бойынын койу-
зыла, узунула мындагы аш көрбөгөн улусты кайкаткан.

Мында өткүрген иштер керегинде Винокуров эске
алынат:

— Көп јылдардын туркунына өзөтөн өлөңдөрлө кош-
той бобовый өзүмдерди база өскүргенис. Је озор чыдашпай,
тазылына јетире тогул калатан. Өлөңдөр кем јок, јакшы
өзүп јат. Озорды јангыс ла сугарза, көп түжүм бербес — се-
гис, тогус центнерден өтпөй јат. Оны түжүм деер бе? База
ла ченеп көрөрис.

Научный ченелтелү ишти такып ла көндүктиргендер.
Эмди кыраларга төгөтөн удобрениенин кемин билип алар
керек. Бир јыл өткөн, эки, үч јыл.

— Је адакы учында 1974 јылда ла керектин аайы јар-
талган — деп, Винокуров эске алынган. — Бистин чотого-
нысла болзо, кажы ла гектарга үч центнер аммиачный се-
литра, бүдүн јарым центнер суперфосфат ла бир центнер
калийный тус керек. Сугарышты ла тыгыдар.

Мынайдарыста өлөңнин түжүми гектар бажына одус
центнерди ажып, өлөң эдип чапкан суланын түжүми дезе,
алтан центнерге јеткен.

Көкөрүнин колхозчылары ол јыл кайдан-куйдан эмес,
бойынын ла јеринен он үч мунг центнер өлөң эдип алган-
дар. Мындый көп өлөңди озор качан да этпеген.

Төөлөр өскүреечи укту-төстү ишчи Ачубаев Мамый өс-
күрген өлөңди көрөлө, айткан:

— Көрзөгөр, улустар. Бу ден чөрчөк јериндеги неме
ошкош ине. Чуйдын чөлиненг мындый койу, узун өлөң өс-
көнин кем көргөн. Кижиден болгой, менин кабырып турган
төөлөрим де мыны кайкап көргилейт. Мынайда озорды
айдап барадар болзон, узак ајыктагылап турар. Менин
адам Кадыр эзен жүрген болзо, мындый өзүм өскүрген уул-
дарды баатырлар деп айдар эди. Озор эрлик бийди јенген-
дер. Је ол озогы чөрчөктин учы ырысту, сүүнчилү эмес бол-

тон. Ондо Эрликти кем де јенбеген. Эмдиги өйдин баатырлары дезе Эрликти јыга базып, алтыгы орооннын суузын јердин үстине чыгарган.

Чуйдын суу јакалай јаткан јаландарын азыйда сугарып туратандар. Је бу јаар агыскан суу сай-кумакка шинип, удобрение јокко көп түжүм бербейтен. Ого үзеери јайдын баштапкы ла күндеринде суактар када беретен.

...Август ла айда Чуйдын чөли сооп, салкындай берет. Кыру өлөңди шак тонурыв, айландыра турган мөңкүлердин соок тыныжы чөлгө түжүп келет.

Ар-бүткеннин айалгазы мындый кату јерде өлөң өскүрип алатаны күч. Онын учун бу баштапкы једимди көрүп, өскө дө хозяйстволор атаркажа бергендер. Эмди Кош-Агаш аймактын ончо хозяйстволоры суактар эдип, оларды удобриениелерле јеткилдеерине јаан ајару эдип јат.

Таң чолмон—эртен тураның жылдызы

Жайа салган кебистий ап-апагаш јаланда сок јангыс айыл турган. Айландыра кар, кар...

— Джалтой, отты ла өчүрбе. Сен айылда ээ болуп артып јадын...

Бу айдылган эрмек оның энезинин үни. Ол тушта Джалтой беш ле јашту болгон. Энези кой кабырып барган. Адазы база айлында јок. Шуурган тыгып, айылды учурарга једе берген. База ла эмеш болзо, айылды кодоро соголо, учурып апаргадый.

Мындый учуралда чөлдөги шуурганнан јеткерлү неме јок. Джалтой оогош сыйнын токунадып, айылдагы отты ла өчүрбеске чырмайт. Ол јогынан мындый јотконнон аргаданатан арга јок. От өчө лө берзе, айылдын ичине де чыдажып отуратан арга јок. Чөддин шуурганына алдырган улус келзе, не болор?

От — койчынын најызы, ол јогынан оның бу ачык чөлдө јадатан аргазы јок. Койчы отло, карган апшыйакла куучындашқаны чылап, куучындажып та јат. Је от, кижичилеп, качан да карыбас. Оның јанына отурза, кижинин санаазына не ле кирер. Озогызын ойгозып, эртенгизин де элтертип ийер.

Джалтой Джекенова, бу сөстөрдиги айткан кижиги слер. Анайда ок Таң чолмон деп жылдыс та керегинде солун куучын айтканыгар. Ол слердин оогош тужыгар керегинде эске алынганыгар.

Бир катап Джалтой, таң ос-пос ло јарып келедерде, айлынан чыгып келгежин, койлордын кажанынын ары ла јанында Таң чолмон турган. Джалтой жылдысты үркүтпеске кажанынын толугына јетире араай өңөлөп барала, көрүүн

турган. «Сен меге келдин бе? — деп, кызычак колдорын ичкери сунуп, эрке шымыранган. — Андый болзо мен сени кажы ла кўн бу киреде уткып турарым. Жаңыс ла сен менен качпа, жажынба. Меге сенле туштажарга сўрекей жакшы...» Энези айткан: «Тан чолмон бойынын кийнинен кўнди алып жүр жат. Оныла нажылашкан кижиге кўнле де нажылажар...»

Кийинде, бир канча өй өткөн соңында, база ла от керегинде:

— Джалтой, отко кургадынзанг. Сенин кийиминде алаканча да кургак јер јок — деп, энези айтты. Өрөкөн эмди карыган, катан сөөгиге каткан. А Джалтой дезе — койчы. Ол кой кабырып жүреле, жаңы ла келген. Онын кирбиктери, бөрүгинин алдынан көрүнгөн чачы соокко кажайа кырутып калган. Соокко тонуп та калган болзо, санаазы омок. Күлүмзиренип каткыра ла, колдорын от јаар сунуп жылытты. Онызы, жалканчып турган ийт чилеп, нажызынын колдорын кызыл жалбыш тилиле эрке јалай берди. Јиит койчы энези јаар бурылала айтты:

— Кем јок, жакшы. Эне, айтсагар да. Эмди Јүстүттын оозындагы одор кандый не? Ол јаар јол бар, та јок?

— Ого канай једетен? Эмди кар јаанап калган болбой.

— Атту ары-бери јортуп, јол чыгарып ийзе, койлор оныла чубажып жүре берер эмес пе? Тан эдин ји, сарлыктар айдап ийзе, јол чыга ла бербей кайтсын.

— Олорды кайдан алатан? — деп, карган койчы алан кайкап, кызы јаар көрди.

Джалтой отко жылай берген алакандарын уужап, омок айтты:

— Кече менин јаныма сарлыктар кабырып турган Урмаев Кылу келип жүрген. Мен ого айткам: «Бу сарлыктарым коркушту чыданкай мал деп јаантайын мактанатан, эмеш ле јаан кар болзо, койдон до жүдек неме туру ине, уул. Јүстүттын оозы јаар өдүп албай турган немелерди база чыданкай мал деп айдар ба? Јол керексип турган болзо, эртен мен койлорымла ол јаар јол чыгарып берейин. Ого апарып кабыр. Анда одор жакшы деп уккам». Ол дезе уйалган бойынча сарлыктарын айдап, торт ло Чуйдын јолы ошкош эдип койгон.

— Јүстүттын оозына кар түшпеген болор деп турун ба,

онын да кары жаанап калган болбой. Азыйда улус оны ээлү жер деп айдыжатан эди. Анда улустын сөөктөри де бар деп уккам — деп, энези сыстап турган белин он колынын сыртыла сыймай тудуп, отко казан азарга аяаксалгыш жаар жайтандап басты. — Алдында Учур деп кижиге ого койлорун кабырып жүрүп, олоры корон өлөң жийле, арай ла үзе кырылбаган эди. Оны да сананар керек.

Джолтой от жаар аяктап, карган энезинин айтканына каткырап күүни келди. Же жаан кижинин айткан эрмегине каткырап жарабас.

— Кем жок, эне. Ол сөөктөр бисти канайып ийет эмеш. Коркынчак улус ол жаар барбагай, оного жакшы одорлу жерди эмди кайдан табатан? Ого жедип алган кийинде, койлорус бир де алдырбас.

— Кылу ол жаар сарлыктарын апарган дееринде, сен койлорунды кайда кабыратан?

— Онын сарлыктары койлордун одорына жүрбөс, бис оныла эрмектешип алганус.

Энези уур тынды.

— Сен Кылунын жан-кылыгын билерин бе? Ол бойы да кайда барып жатканын билбөс кижиге болбой.

— Бу канайып тураар, эне, ол комсомол кижиге ине.

— Э-э, балам, комсомол кижиге ажарынкай болгону коомой бо?

— Эх, энем, энем. Слер жажына ла ончо немедег жажынып, жалтанып жүргенигер.

Джолтой от жаар аяктады. Онын омок жалбыжын көрөлө, сананды: «От мени ондоп жат. Кижиге мындый ок жалтанбас, омок, улуска килеңкей болор керек ине».

Кош-Агаш аймактын атту-чуулу койчызы бойынын бала тужын эске алынып, бойынын эн ле баштапкы болушчызын — отты эске алынганы ол.

— Мен та ненин де учун оттый изү, недег де тура калбас болорго амадайтам — деп, Джолтой күлүмзиренеле айдат. — Ол тушта мен Жүстуттын көрмөзинен, жеткеринен де жалтанбагам. Койлорум ого барала, жакшы тойынган болгон. А от. Ол эмди де койчынын эн баштапкы болушчызы. Ол жогынан жүрүм де жок. Тан чолмон? Мен жажына ла онын кийинен ары барар күүним бар. Оны ээчий күн барып жат, анайдарда, мен де күнди ээчий барып жадым.

...Чуйдын мөңкү тошторлу кырларынын эдегине ажыл бараткан күннин кара көлөткөзи жайыла берди. Байа ла мөңүндий мызылдап жаткан көл дө өчөмиктелип, чойдый карара берди. Джалтойдын өдүк жок жүгүрүп жүргөн бала туужы бу ла көлдин жаказында өткөн. Жакшынак койчы болорго амадаган амадузы да мында табылган.

* * *

Жарык энир болгон. Абугалимов Чаймарданнын айлында домбранын үни жыңкылдап, онын өткүн үни элбек чөлгө жаңыланып, куйун чылап таркап турды. Оны уккан ла кижил ол жаар мендейт. Джалтой адынын тискинин божодо салып, кожончынын коо үнин тыңдалап угуп турды. Күл кыр бажына отура да берген болзо, өткүн чогыла Чаймарданнын айлын жарыдып, онын кожонун тыңдалайт. Джалтойдын санаазы жарык та, омок то. Кожоннон бо? Айса иштеги једимдеринен бе? Болзо болор.

— Сен, Джалтой, кемзинбе, малчылардын туразына кел. Сени улус анда сакыр — деп, ферманын заведующийи айтты.

— Чачы буурайып калган койчыларла кожо үренетенин эби жок неме болбой?

— Ондо кижил эпјоксынатан не бар, эмди озогы өй эмес — деп, зоотехник ферманын заведующийине јөмөшти.

— Олордын кезиги карын сенен үрензин. Јалтанба, Джалтой. Ондо бир де ујатту неме жок.

Чындап та, Ак-талда Джекенова Джалтой чылап бийик једимдерге јеткен койчы жок. Онын једип алган једимдеринин көргүзүлери: койлордын бескези, түк ле кураандар.

— Сенин төртинчи көргүзүүн база бар — деп, ферманын заведующийи јолой барадала, айткан. — Онызы иште јангыртулар бедреери. Ол көргүзүүнди качан да јабызатпа.

Ферманын заведующийи көп эрмек айтпас, кезикте сан башка неме айдатан кижил болгон. «Кезикте эки катап эки төрт эмес, беш те болуп туратан. Оны ундыба».

Мындый эрмекти ол коомой сананып айтпаган. Кандый кижил ижинде јакшынак једимдерге једерге күүнзебес. Ол кажы ла койчынын амадаган амадузы болуп јат.

Чаймарданнын айлындагы домбранын үни эмдиге ле коологончо. Джалтой кожонун ортозынан кенетийин

бойынын ады адалганын укты. Тыныжын токтодоло, тын-
далай берди. Онон күлүмзиренеле, сананды: «О, көк жара-
мас, бойымнын санаам болбой. Же андый ат, чындап, адал-
ган да болзо, Джолтой деп атту кыс качан да болбогон эмес.
Мындый атту кыстар азыйда көп болгон. Кожон узак жүрүп
жат ине».

Кожон коолоп ло жат. Домбранын үниле колбой Джол-
тойдын жаш тужы санаазына кирди.

Ол тушта койлорды энезинен жаңы ла адала, кабырып
турган ой болгон. Зоотехнический үредүге келерде, ылгый
ла ак саалду каргандар отургандар. Жиит кызычак кирип
келерде, көрбөөчи болгондор. Оны жабыс та көргилеген
болбой қайтсын. «Ак саалдунын бөрүги Чаганнын кырынан
бийик» деп кеп сөс тө бар.

Удабай өскө журтка, Мухор-Таркатыга, барарым деп ол
бодобогон до. Кижинин амадузы бийик, же онын жердеги жү-
рүмнен кыйып баратан аргазы жок. «Жүрүмде өдөтөн узун
жолым Тарқатыдан башталып жаткан болор бо» деп, ол туш-
та жаңыс сананган. Же ол жол кандый болор, кайдөөн
ууланар?

Таркатыга келгени бир жыл-өткөн кийинде, малчылар-
дын күнин өткүрип, жыл туркунына эткен иштин итогын
көргөндөр. Ак-Талдан келген жиит койчынын једими ончо
улусты кайкаткан.

— Онын једими мындагы јердин улузын кайкадып, баш-
тап тарый бүтпегенис те — деп, ол тушта ферманын заве-
дующийи болгон Бухаров куучындайт. — Бүтпес арга жок,
ончозы чын. Ол бистин ончо койчыларысты акалаган.

Джолтойло жаңыс өзөктө койлогон карган койчы Ногой-
манов Кокай эске алынат:

— Јас сүрекей кату болгон. Кар. Салкын. Тондок. Јаңы
келген айылдажымды көрөргө баргам. Барзам, тышкары
оттын јанында јылынып туру. Айылга кирип, чай ичеер де
деп айтпады. Ачынарга санангам. Уксам, айылда кураандар
маарашканы угулды. А-а, айылдын ээзин чыгара сүргүлөп
ийген туру. Ол андый кижн. Карган энезиле кожо тышкары,
айылда толтыра кураандар. Ол тушта санангам: бу кижинин
элден ле озо сананганы — колхозтын малын коротпой ко-
рулап алары. Мындый өйдө бойына, су-кадыгына да киле-
бей жат. Кандый ак санаалу кижн.

Бис койчынын библиотечказын көрөресте, анда зоотехнический литературала кожо алтай поэттин үлгөрлеринин бичиги јаткан.

— Мен эмдиге ле Тан чолмонло најылажып јадым — деп, күлүмзиренеле айткан. — Тан алдынын жылдызыла.

Онызы чын, ол база поэзия ине. Онын жүрегинин лириказы, жүрүминин амадузы. Оны башкарунын эн бийик кайралы — Лениннин ордениле кайралдаганы керегинде јетирүни ол, байла, база тан эртен тура, качан ол бойынын сүүген жылдызын уткып турган өйдө, уккан болор. Бу шүүлтени јарадып, ол мынайда айткан:

— Кем Тан чолмонло најылашса, ол күнле база најылажып јат.

Күнле најылашканынан артык неме јок.

Бийик кайрал. Је ого једерге јенил эмес болгон. Иштеги ченемел бир калбактан јуулып, учында капка толгон. Је ол канайда јуулып турганын айдарга күч.

Бир катап Джолтойдын турлузына комсомолдын райкомынын качызы мантадып келеле, бис сенин ижинин ченемелин јиит койчылардын ортозына таркадарга турус деп айткан. Ченемелинди башталганынан ала учына јетире јартап бер деген. Көк јарамас, ол ченемел деп неме неден, канайып башталып турганын кижии кайдан билер?

Оны јартаар арга јок. Кой кабыратаны — јаан искусство. Мында төс неме — ишти бастыра бойын беринип эдери. Иш — ол кижинин бойы, онын жүрүми. Онон ылгаар арга јок.

Качан ого орден табыштырарда, јаан чечектер бергендер. Андый чечектер Кош-Агашта јок. Оны көрүп, Джолтойдын баштап ла камыскан одынын јалбыжы санаазына кирген. Онын күнүн ле сайын камызып турганынын эмес, элден ле озо камысканынын. Адазын, энезин эске алынган. Ак-Талда баштап ла зоотехнический үредүге келерде, јолуккан ак саалду каргандарды да эске алынган. Кенетийин сананган: «Айса болзо, койчынын ижинде мындай јаан једимдерге једерге озор јөмөлтө эткен болор бо?»

— Меге орден берерде, ичимде шымырангам: «Быйан болзын, быйан болзын!» Бойымнын јаш тужыма, ак саалду каргандарга, ада-энеме, Төрөлиме быйанымды айткам. Бу ырыс — озордын ајарузы, кижиге јетирген килемјизи.

Кара-Көлдөги турлу

Кандый да өзүм жок ак чөлдин ортозында жаткан кап-кара көл. Айландыра өлөң дө, жыраа да жок. Көлди айландыра кар ошкош апагаш кујур. Бу көлдин суузын түште көрзөгөр, кара өңдү болор. Ол эниргери, күн кыр бажына отуруп, калганчы чогыла чөлди жалмай алып турар тушта жарыйт. Бу тужында ол алтын чедиргендерле түбине жетире мызылдап жадат. Бу тужында ол тирү немедий. Ол, байла, мындагы турлунын ээзи Сойонгнын топшуурунын үни угарга терең уйкудан ойгонып келетен болгодый.

— Мамый, сенин үйиң канча жашту? — деп, таларкак бүдүмдү, күннин чогына карара күйүп калган чырайлу кижиге, азу саалын толгой тудуп, сол көзүн сүмөлү сыкыйтып ийеле, бойынан бойы ла сурайт. — Жирме жашту болор бо, а?

Ол айылда жаңыланып турган коо кожонды, топшуурдын жыңкылдаган табыжын угат. Ол үйинин кожонун, топшуур ойногонун укканда жаантайын ла жүреги көдүрилетен. Же ол манзаарып турганын өскө улуска билдиртпеске чырмайза да, иле неме. Онын үйи күнди жаантайын ла топшуур ойноп үйдежетен. Күн—койчынын наязы. Оныла кандый ла өйдө куучындажарга жараар. Ол кажы ла күн улусты, олордын бүдүрүп турган ижин көрөр аргалу. Же кезикте ол ненин учун улусла кожо болбой жат? Неделенин, кышкыда десе бүткүл айдын да туркунына көрүнбей турза күүни. Күн де, кижиге чилеп, булут жуурканга шык ла этире ороноп алала, тыштанып жадатан ошкош. Канчазын тегериде калбаңдап турзын, чылай да бербей а.

— Акыр, Мамый, сенин үйиң, чындап та, жирме жашту болор бо?

Мамый жүзүн-жүүр санааларды эске алынбаска жайладып

та турза, је бирүзи элес эдип эбеле берди. Чындап та, Сойонг јирме јаштан ашкалак. Слер онын кожонгын уксагар. Мынайып, јангыс ла јиит жүректү кижн кожонгдоор аргалу.

Кожонг — ол изү аржан,
Ого жүректингу суузыны јоголот.
Капшай карыыр күүнинг келзе,
Сүүген кожонгынды коолотпой токтот.
Кожонг — ол ару аржан...

Койчынын эпчил колдорындагы топшуур там ла өткүйгүнденет. Кожонгнын коо јангузы айылдын түнүгинен кәройлогон ышла кожо чыгып, Чуйдын кайа ташту кырлары јаар ууланат. Байла, бу да јайга-кышка ак куйагын бажынан уштыбас кырларга мындыј кожонг јарап турган болбой кайтсын? Олор мында, чөрчөк јеринин баатырлары чылап, јажын-чакка каруулда тургулап јат. Чырай-кеберлери соок. Олордын ижи, салымы андый. Качан кожонг коологондо, олордын соок чырайлары эрий бергендий билдирет.

— Удабас бистинг бого келип малдаганыс јирме јыл болор — деп, Мамый кенетийин эске алынды. — Сойонг ло менде эске алынатан немелер көп.

Онын баштап ла эске алынганы — «Мухор-Тархаты» колхоз ноокылу эчкилер экелип, олорды өскүрерин бу турлуда баштаганы. Ол ченемел өткүретен үүр болгон. Олорды шингеп, он беш јылдын туркунына ученый-зоотехник үй кижн иштеген. Оны Окулич-Казарина дежетендер. Ол чыдамкай, неден де тура калбас үй кижн болгон. Городто јаткан кижн мынча өйдин туркунына бу куба чөлдин түбине келеле, энчигип жүрерге база керек ле ине. Кезик улус эки-јангыс ла конуп ийеле, ох-ах, ол јок, бу јок деп, чыдашпай качкылай беретен. Бу үүрди өскүрерге ол бастыра жүрүмин берип иштеген. Мында онын жүреги, сананган санаазы арткан. Эмди ол өрөкөн јок. Је андый да болзо, мында онын эткен кереги, сананган санаазы, албаты ортодо магы арткан.

— Бу үүрди көзигердин одындый, көксигердин канындыј корыгар — деп, ол тушта Мамый ла онын үйи Сойонго айткан. — Слердин колыгарда бистинг келер өйис.

Колхозтын келер өйи. Ол кокур эрмек эмес. Фронтто жүреринде, политруктын айтканы санаанга кирет пе, Мамый? Ол айткан: «Фашисттер бистен, бистинг орооныстан эртенги

күнисти айрып аларга јат. Олјочыларды эртенги јаркынду күнистин бозогозын да алтатпайлы». Политруктын айтканы Мамыйдын јүрегіне томылып, јажына арткан.

Ол тушта Сойон кунукчылду кожондор кожондоп туратан: «Кайда да ыраакта јуу деп јеткерлү ороон бар. Ондо өлүм, шыра, Менин өбөгөним база анда. Онон учуп келип турган куштардын канаттарында мындый самара бичиктер јүретен: «Јалтанбастын ат-нерелү өлүмиле өлгөн...» Андый бичиктү канаттар буркурап, күнди де карыктырып ийетен эди. Менин турлуумнын үстине андый бичиктү канат түшпейтен ле болзо кайдат. Мамый, менин топшуурымнын үнин угуп турун ба? Ол јүрүм керегинде кожондоп јат.

Мамый өлүмди өткөн. Сойоннын айлынын үстінде андый бичиктү канат түшпеген. Эмди дезе олар Мамыйла кожо колхозынын келер өйи учун тартышкылап јат.

Колхозтын правлениезинин јууны болордо, Окулич-Казарина айткан:

— Курдяповтордын билгирине, киченкейине иженип турум. Колхозоордын келер өйи бүдүмчилү улустын колында. Мен јаантайын ла слердин айылчыгар ла иш јанынан эл-сүме угужатан најыгар, Мамый.

Јок, слер бистин айылчыбыс эмес, Лидия Владиславовна, бу турлунын ээзи болорыгар — деп, Сойон айткан.

Эх, Сойон... Оны сеге эмес, меге, Мамыйга, эр кижиге айдар керек болгон ине. Је кем јок, Мамый ла Сойон јангыс кижиге болгонын ончо улус билер.

— Чын, Лидия Владиславовна, ноокылу эчкилерди өскүрген кижиге слер. Бис эмди оларды јангыс ла кичеейтен турус — деп, Мамый үйинин айтканын јөмөди.

Окулич узун сынду, каткак бүдүмдү үй кижиге бажын јайкаган:

— Јок, Мамый, јангыс ла кичееп эмес, келер јылда слер колхозыгарга бүткүл үөр эчкилер өскүрип беригер.

...Күн ажып, бүрүнкий кирип барат. Айылдагы топшуурдын үни эмдиге јынгылдаганча.

Кожон — ол изү аржан,
Ого жүректин суузыны јоголот...

Анайып Сойоннын јүреги кожондойт, Мамыйдын да јүреги сүүнчилү. Оны үйине билдиртсе эп јок, онын учун Мамыйдын амырап јаткан койлорынын јанында турганы бу.

Кожон — сүрекей күчтү неме. Оны Сойон, байла, билип турган болор. Кожон ажыра өткөн өйлөрдү эске алынарга жакшы. Өткөн өйлөр кандый ла болгон. Жакшы да, жаман да. Жаман да немени эске алынганда, кижини санаа алындырып, ичкери барарга жөмөлтө эдет.

...Чаган айдын корон соокторлу күндеринин бирүзи болгон. Чуйдын чөли соок то, шуурганду да. Салкын Чуйдын жырларынын карын кодору соголо, чөлдүн үстине буркурадып турган. Кей карла, кумакла колыжып калган. Мамый Тархатыга жүк ле арайдан жеткен. Чөлдүн соок шуурганы таң атту кижинин өзөк-буурын өткүрө шибееlep койгон. Изү чай ичип, жүк ле арайдан эрип, жылып алала, колхозтын конторазы жаар басты. Концентрат экелбегени учун ачыныжатан керек бар болгон. Экелип берерис деп канча ла катап айткандар, эмдиге не де жок.

— Темей кородоп турган эмтиринг — деп, колхозтын председатели айтты.

— Ончо машиналарла Ондойдон бери концентрат тартып жадыс. Жол узун, күчис жетпей жат. Ого үзеери машиналарыс эски. Ончозы шалтырап, шалырап калган немелерле канча жаан кош тартып каларын.

— Окулич барды ба? Кандый једип бардым деди?

— Окулич? — Мамый кайкай берди. Сок јаныскан барган кижини турлуны таппаган, чөлдө азып жүргенин ончолоры сезип ийдилер.

Мамый нени де айтпай туруп, эжик жаар жүгүрди. Жаан удаган жок мантадып бараткан адынын тибирти угулды. Мамый барып јатса, кийин јанында та кандый да табыш угулды. Кайа көрзө, колхозтын председатели база таң атту келип јаткан болуптыр.

Олор экү кере ле түжиле чөлдү ары-бери чарыптагандар. Аттары арып, бойлоры ал санаага түжүп, Кара-Көлгө једип келгежин, чакыда Окуличтин ады турды. Эки эр кижини де айтпай, бой-бойлоры жаар көрүжеле, айылга кирип келгежин, печке кызыганча от салынган, чөйгөндө чай азып койгон турды. Төрдин бажында, калын төжөктин үстінде, некей тонло ороонып алган кижини уйуктап јатты.

— Мени карын Сойон таап алды ине — деп, кийинде Окулич куучындаган. — Аттан јыгылала, будым ташка согулган. Орө туруп албагам.

— Мен көрзөм, тискини јерге сүредилип калган ат клеет. Кижизи јок. Коркыганым коркуш, капшай ла аттың тескери изиле жүгүрдим — деп, Сойон айтты.

Окулич базып албай бир недеде јаткан. Ол кажы ла уулакты сыймап, јакшы чыдап јатканына, бала чылап, сүүнип турар.

Эчкилердин көдүрилип келеткен ноокызын тарап көрөлө, айткан:

— Мындый таракла кижини канчйан ноокы тарап алар. Кандый да јангы тарак сананып табар керек.

Тулаан ай јангырарда ла, Горно-Алтайсктан келип, баштапкы ла тарашты өткүрген. Тарап алган ноокы эчки бажына үч жүс граммнан келишкен. Чотоп көрөр болзо, коркушту јаан байлык.

— Эки-үч жылдан ноокы мынан көп болор. Мен ого бүдүп турум — деп, Окулич јанар бажында айткан.

Ол тушта барала, ойто келбеген. Јакшы кижининг тузалу кереги арткан. Је баштаган керекти оноң ары көндүктирер керек. Бу Мамыйга јаан болужын јетирген кижини — онын үйи Сойон. Ол Окуличке кожо иштеп, көп немеде үренип алган. Лидия Владиславовна калганчы катап келип жүрерде, ол оноң чек айрылбайтан болгон. Катап јолугушпайтанын жүреги сескен болгодый.

Ноокылу эчкилер табынча көптөгөн. Ол эмди эки үүрге јеткен. Бөлийле, башка турлуга ийгендер. Колхоз государственного табыштырган ноокы учун көп акча алган. Колхозчылар мындый мал өскүргежин, көп астам аларын билеп ийгендер.

Колхозтын председатели Сейсекенов эчкилер өскүрерине јаан ајару эдип туратан. Эмди бу мал бастыра Туулу Алтайдын хозяйстволоруна таркаган.

Кара-Көлдин јаказындагы турлуга эчкилер өскүрерининг ченемелиле таныжарга бастыра аймактардан, керек дезе бисле айылдаш јаткан Монголиядан да делегациялар келер болгон. Кара-Көлдин магы Алтайга јайылып, гранды да ажа берген.

Ак-Талдын ээзи

— Кожондор Ак-Талдан таркап јат — деп, Јаңыс-Тебее деген чөлдө јаткандар айдыжадылар.

Бийик јерде јаткан бу јурттын ээзи, чындап та, кожон болор бо? Ого јөпсинбеске болбос. Је Ак-Талдын чындык ээзи — Амеренова Афуза. Ол јурт Советтин председатели. Анайдарда, кожоннын мында кандый камааны бар? Шак бу туштан бис бир эмеш история јаар бурылып ийектер.

Афуза председатель болордон озо библиотекарь болуп иштеген. Бу ишти көп сандырт јок, амыр неме деп бодогон улус јастыра шүүп јат. Бороготтый кара көстөрлү келин библиотекарь болуп иштегели бир ле ай өткөн кийинде, оны Калининниң адыла адалган колхозтын ончо малчылары билер болгон. Олордын турлуларынын тоозы да ас эмес: беженнен ажыра. Ол ыраактан ла көрүнгенде, улус эзенде-жип уткыйтан. Бойы көрүнбес, кожонгы угулып турар. Афуса кайда ла јүрзе, кожонгыла бир де ырашпайтан. Јиит койчылар ого удур барып, онын кожонгына јөмөжө бере-тендер.

— Тан эдин ји, бу бистин библиотекаристин кожонгынын јаражын — деп, каргандар баштарын јайкайтан.

Бичиктерле кожо кожон экелбей калбас. Кожон ло бичик јаантайын ла кожо болотон ошкош. Ол турлулар сайын јүрүп, улустарды кожондодып, олордын кожончыларын талдап туратан. Афуса јолукса, кожондобос то кижии коолодо кожондой берер.

Качан ол Абугалимов Чаймарданнын турлузына келерде, бүткүл концерт болгон. Чаймарданды домбра ойноочы ла кожончы деп эмди бастыра область билер, а ол тушта...

— Јок, сен мойношпо, Чаймардан, — деп, Афуса айткан.

— Сенин үнингди жангыс ла бу чөл, кабырып жүрген кейлорын угар эмес. Жөпсинбезен, парткомго барарым. Сен коммунист, Сенин талантыннын ээзи сен эмес, албаты болор.

Концерт көргүзетен бригаданы Афуза аңайып тзөгөн. Бир канча жылдар өткөн кийинде Новосибирскте журт жерлердин художественный самодеятельнозынын көрүзи болордо, бу бригаданын ойынын көрөлө, композитор Мурадели айткан:

— Чындык журт самодеятельностьты жангы ла көрдим.

Ол тушта ыраак Ак-Талдын кожончылары баштапкы степеньдү диплом алгандар.

Амеренова Афуза жакшынак общественник болгон. Ак-Талдын улузы оны журт Советтин председателине тудуп алгандар.

Турлулар сайын јоруктап, јолой школдон јанып бараткан балдарга көп катап јолугатан. Кыштын корон соогында балдар колы-будын да ужыдардан маат јок. Балдар көптөгөн. Алдындагы баштамы үредүлү школ эмди сегисјылдык үредүлү боло берген. Ары-бери јорукка камык ой өткүрип турган балдар кайдан онду үренер? Мыны көрүп, Афуза интернат ачар сурак көдүрген. Ого малчылар јөмөжип, колхозтын председателине баргандар. Је председатель де малчылардын балдары коомой үрензин деп канайып сананзын.

Јурт Советтин ижин Афуза башқарган кийинде јуртта көп кубулталар болгон. Уренчиктерге интернат ачылган. Эмди тургуза бежен ле балага.

— Ого улай база тура тударыс — деп, Афуза айткан.

Бир катап ол јурт Советке ылгый ла каргандарды јууган. Айтыруга келген каргандар бой-бойлоры јаар көрүжип, бис јок кайдан неме болотон эди деп сананып тургандар.

Афуза куучынды ыраагынан баштаган.

— Јашөскүрим јаандарды тооп, олордын айтканын угуп, бүдүрип турганын көрөргө дө јакшы.

— Эйе, бистин кезик јииттер карган кижиле јакшылажып, онын алдын кечеринен байланардан болгой, јыга табарала да өдөр — деп, каргандар күүлеже бергендер.

— Андыйлар бистин јуртта јок болзын деп, јашөскүримди өмөлөжип, кожо үредип-тазыктырактар. Ончо керектер бистен камаанду.

Мынайып, Ак-Талдын каргандары јашөскүримди тазык-тырары јанынан јурт Советтин болушчылары боло бергендер.

— Бис эмди торт ло дружинниктер боло берген турусине — деп, каргандар кокурлагандар. Је јазап сананала, оног кижии өөркөгөдий бир де неме таппагандар. Јашөскүримди ак саалдулар үретпезе, кем үредер? Бу јаан учурлу керектин учы-түбин јазап шүүбей, өөркөгөн дө кижии бар. Афуза каргандарды, јаш балдар чылап, мекелеп туру деп бодогондор. Онын каргандарга эткен кычырузында коомой не бар? Јөпсинбей турган болзон, болушпай, тууразынан көрүп тургайын. Анайып турган кижиге мак, тоомји кожулар ба? Јок болбой.

Афуза үй улустын соведин база төзөгөн. Үй улус бажыска чыккан кийинде бистин божогоныс ла ол деп, кезик каргандар кородоп, байланган да. Ол үй улустын Совединин ижине ајару этпегенче болбос. Оны башкарган кижии үредүчи Ахтаева Бадан. Бадан ла Афуза јаантайын ла кожо.

— Акыр, бу эмегендердин соведи кандый керектер башкарып турган болотон, оны не көрбөс — деп, каргандар сонуркаган.

— Келигер, бисте бир де јажытту неме јок — деп, үй улустын совединин члендери айткандар.

Бир канча јиит кыстар ла јаанай берген эмегендер јангыс јерге јуулгылап алган түүнгилеп јат. Мында эн ле ус дегендери јуулган болгодый.

— Јакшы керек баштаптырын, Афуза. Је бу түүнишке кажы јерде үренип, темигип калган улусты не үредер, јаштарын үредер керек ине.

— Олор үренер. Кыјалта јогынан үредерис. Бистин бу эдип јаткан эдимдерис аймактагы көрүге барар.

Качан кой төрөөри башталарда, үй улустардын Соведини јурттын бастыра үй улузын ла јашөскүримди түйметкен. Мындый өйдө турлуда кажы ла кижии керектү. Сакмандар јаантайын ла једишпей јат. Мал көптөгөн. Кажы ла јыл бажында койлордын үүрлери кожулып јат. Үй улустын совединин члендерин ээчий турлулар сайын јангыс ла јашөскүрим эмес, ак саалду каргандар да барган.

— Бис, каргандар, ого барып нени эдетенис? Кураан-

дар тажыырдан болгой, бойлорысты да колтуктап чыгарарга једе берген улус — деп, кезиктери мойношкон до.

— Слер не тажыйтанаар. Слердин сакмандажыгар је-дип калган. Эмди сакмандап, бу ишти чек билбес јашөскүрим барып јат. Слер ологго билереерди айдып беригер. Эпсүме айтканынан тузалу не бар? Слерден онон өскө не де керек јок.

Афуза оморды адылбаган да, керек дезе сурабаган да. Јаңыс ла керектин аайын јартаган.

Эх, Афуза, Афуза. Сеге нени айдарың. База ла каргандарды туйуктап салдың. Јурттың ончо јашөскүрими Афузандый болзо кайдар. Узун чачту, платту болгонында комудал јок. Керек кижинин чачында, кийген кийиминде эмес, санаазында. Буурыл да чачтулар ончозы керсү болбой јат.

Јурттың ончо јаан да, оок то керектеринде Амеренова Афуза андый болгон. Кожонды да таштабаган.

— Эмди бис закон аайынча кожондоп јадыс. Қандый кожонды кожондойтонысты јурт Советтин исполкомында јөптөйдис — деп, Ак-Талдын улузы каткырыжат.

Эмди мында кажы ла биледе домбрист, кожончы бар. Қош-Агаш аймактың концерт көргүзер эн артык бригадазы мында. Уй улустың соведи де јаан макта. Ол јаңыс ла јуртта эмес, ончо турлуларда медицинский јеткилдешти јарандырган. Јуртта общественный мылча эдилгени — база омордың шылтузы. Ак-Талдын устарының эткен сырмактары ла өскө дө эдимдери аймактагы көрүде баштапкы јер алган.

Бу керектерди ончозын баштаган кижі — Афуза.

— Бистин Афузабыс андый — деп, Ак-Талдын ак саалдулары оморкоп айдадылар.

Кангыл мөштинг будагы

— Бу керек удап калган. Менин жаанам да ол керегинде каа-жаа ла эске алынган. Андый керек улам сайын болбойтон. Ол ыраак өйлөрдө бир канча биле алтай улус Курайдын чөлине көчүп келгендер. Мында малдын одоры сүрекей жакшы болгон. Ыраакта турган Актру деп кырды улус ээлү тайга дежип, ол жаар жууктабайтандар. Эмдиги улус ого каткырыжар да. Же ол туштагы улус коркынчак болгон. Ненин учун дезе, озор ар-бүткеннинг ээзи эмес, онын коркынчак балдары болгон. Же бир катап жалтанбастар табылып, ак малын айдап, алкы жөөжөзин коштоп алала, Актрунын сырагай ла эдегине көчүп баргандар. Озор туунын ээзинен жалтанбаган. Озордын ортозында менин жаанамнын адазы Будый болгон. Таадамнын ол тушта көчүп, айыл туткан жеринде эмди Курай журт туруп жат.

Адыкенова жаанактын айтканын угарга жаантайын солун. Онын учун ол айылдан улус айрылбайтан. Онын куучыны — бу жаан журттын историязы. История улустын салымы ажыра өдүп жат. Мындагы улус бис Курайдын деп качаннан бери айтканын эмди жартаарга күч. Актрунын «ээзинен» жалтанбай бого көчүп келеле, озор көп катап жеткерге де учурагандар. Ол до озорды жана болдырбаган. Кезикте көбүк кар кайылып, көк өлөң өзүп калган кийинде шуурган да түжер. Кой-эчкилер төрөп көндүгө берзе, жааны куштын жымыртказындый мөндүр де түжүп турза күүни. Изү жай једип келзе, суу кенетийин көпчип, чайык та чыгар. Баштап ла улус ончо кинчекти эдип турган неме Актрунын ээзи дежетендер. Мындый айалгада мында бек ле жүректү улус журтаган. Эмди бу ончо качалганды эдип турган неме туунын ээзи эмес, Актрунын бажындагы мөнкү тоштор бол-

гонын балдар да билер. Актру улуска кинчек эдерге качан да сананбаган. Ол бойы жажын-чакка мөңкү тоштордын ол-
жозында жадып жат. Жайдын изү айларында улус бого малын
эжелгенде, олорго килеп, малды токунатпайтан көгөөндөрдү,
чымыл-томонокторды бу жаар божотпойт.

— Актру азыйда да улуска мынайып килеерге сананган,
је олор бойлоры коркып, онын килемјизин тузаланбайтандар.
Олор онын килемјизин билбей, бодоп ло кут јок коркыйтан
— деп, узак өйгө мал ижинде иштеген Адыкенова айдат.

Адыкенова Софьянын улуска айдатан эрмеги көп. Ол
узак жүрүм жүрген кижі. Эмди тогузон јашка јууктап кал-
ган. Карган өрөкөн бойынын жүрүминде канча үйенин салы-
мын көргөн. Олордын салымы бир түңей болбогон.

— Кажызынын ла жүрүми башка — деп, карганак куу-
чындайт. — Анчадала калганчы үйеге короным кадат. Јү-
рүмдеринин түргени коркуш. Эмдиги јакшынак, бай жүрүм-
де неге мендеер? Табынча ла жүрер керек. Карын мындый
јакшынак өй узакка артсын. А былар дезе, јаштардын
кийинде көпчиген Чуй ошкош, кайа да көрбөй сундуртып
барадар.

Мынан озо Адыкенованын турлузына онын бала-барка-
зы јылда бир ле катап јаанактын чыккан күнин темдектеер-
ге јуулатандар. Эмди дезе ончолоры күнүн ле сайын јолу-
гужып јат. Алдында кажызынын ла айлы башка-башка
өзөктөрдө, мал ла турган јерлерде болгон болзо, эмди ја-
ныс јерде. Кедери турлуларга элижип-селижип баргылап јат.
Олордын бала-барказы көчкүн эмес, јаантайын јаныс јер-
де. Мында клуб, магазин, јакшынак туралар тудулган. Эңир
кирзе, балдар телевизор, ол күүнге тийе берзе, клубта кино
көргилеп јат. Казан азарга одын, өтөк тө керек јок, газ бар.
Сыраңай ла городто јаткандардын јадыны ошкош.

Бир катап Саша солузактап калган жүгүрип келди. Онын
фамилиязы база Адыкенов. Софья карганактын уулынын
уулы. Ол качан да токуналу жүрбейтен. Эжикти ачқан ла
бойынча кыйгырды:

— Јаана, капшай мағазин бараар, быјылгы огурчындар
өкелген садып јат.

Карганак јаланда кажайып калган кар јаар көрөлө, бүт-
пей, бажын јайкады.

— Менде, Сашка, бир канча уулдар болгон. Олор ончо-

лоры ла эмди адалар. Олордын кажызы да сен киреде ара-
кы ичпеген. Оны ичерден болгой, жыдына да отурбайтандар.

Саша койчы да болзо, чын ла артисттин бойы. Баштап каткырала, оноң, чындап та эзирик кижичилеп, бијелей берди. «Огурчын јиир күүним келип туру, јаана. Мен бойым да садып алар эдим. Је озо баштап иштин ветерандарына, јаан улуска садатаң дежет. Слер мактулу ветеран, орденигер де бар, медальдарыгар да көп». Баштап јаанак Сашаның айтканын кокур деп бодогон. Је учында көрөр болзо, чын болуптыр. Малчылардын турлузына Курайда өскүрген огурчындар экелген. Јаңы өскүрген согононы олор јаңы жылдын байрамын темдектеп турарда јигендер. Эмди көк чыгардан болгой, кар да кайылгалакта, огурчын экелип садып јат. Саша кокурчы, је аракы ичпейтен. Онызы чын.

Бу да тушта андый болгон. Тышкары кыш. А магазинин ичинде јайгы өзүмдер: јажыл согоно, редиска, огурчын да экелип, улуска бир эмештен үлештиргилеп јат.

— Јашөскүрим мындый кубулталарды кайкабай јат — деп, Адыкенова ајдат. — Каргандар ого темикпеген. Малчы кижичиле малла кожо көчпөс деп кем бодогон? Часла иштеер, ижи божогон кийинде билезиле кожо амырап јадар. Эмди малчылардын балдарын да көрзөгөр, кайкаараар. Эңир кирзе, јарангылап алган клуб јаар баргылап јадар. Азыйда кижичиле мындый тушта турлуда малдан өскө нени де көрбөйтөн эди. Удабас мында библиотека болотон дешкен. Олор бичик, газет, журналдар кычыратаныс деп јүгүргилеер. Эмди оогош балдарды көрөөр. Алдында бистин балдарыс кыштулап, јайлуулап, өскө улус көрбөй, кийик немедий болгон. Школго үренер јажы јеткенде, Курайдын, Чаган-Оозынын интернадына ијгенисте, балдарга јукпай, тайга јаар качкылап туратандар. Качпай а, андый көп улустын ортозында болгон эмес. Качып келген балдарыс ыйлаар, олорло кожо бис ыйлаарыс.

Адыкенова көп јаш јажаган, оның јүрүминде анчадала јаркындузы, ырыстузы — калганчы жылдар. Мындый јүрүм јүрүп, камык уур-күчтерге јаңыс ла кижиге эмес, агашка да терен тазылду болор керек. Карганактын јүрүмин угуп, кижинин санаазына карган аңчынын куучыны кирет:

— Мен јаантайын ла мөшти көрүп кайкајдым. Көрзөгөр, оның туружынын седегин. Ого бир де агаш түңгейле-

жип албас. Оны көргөмдө, бойынын жажыл бүрлерин, ондо сыралган кузуктарын көрүп, оморкоп тургандый. Ол жаңыс ла бойынын жараш бүдүмине эмес, улуска туза берип турганына сүүнип тургандый.

Бу төп, керсү үй кижини көргөндө, сырангай ла мөш ошкош. Онын жажына эткен ижи, өскүргөн балдары албатыга туза жетирип жат. Ол ого сүүнип те, оморкоп то жат.

— Адыкеновтор — бисте бүткүл бригада — деп, колхоз-тын парткомынын качызы Николай Еликов айткан. — Олордын жаңыс ла тоозы көп эмес, тсомжылу да, ишке турумкай да улус. Байла, бой-бойлорынан көрүжип, укталып-төстөлип туратан болбой. Саша оогош то болзо, ден чындык эрдинг бойы, неден де тура калбас.

— Бистин Сашка жакшынак малчы болор, көрүп ле жүригер, Николай Бочкович, — деп, карганак айтты. Онон жаан уулы Будыйга көчүп, куучынын көндүктирди. — Ол уулым Ростовто айылду-журтту болгон журтап жат. Бистен айрылып, башка жолло барган. Заводто иштеп турган. Бистин биледен ишмекчи класс болгон кижин ол.

Куучын Яков, Рахим ла Турдубай керегинде болордо, Еликов айтты:

— Яков — бистин эн артык механизаторыс. Бис оны бу жуукта гаражтын заведующийине тутканыс. Иштегкей, кичеенгкей уул. Рахим ла Турдубай — старший койчылар. Олордын балдары да ада-энезинин барган жолун эчигилеп жат. Школды үренип божодоло, төрөл колхозына иштеерге арткандар. Эмди ада-энезине болушкылап жат.

Жаан биленин сандырты да жаан. Жети бала, олордын бала-баркалары жирмеден ажыра.

Жаңыс агаштан жайылып чыккан будактар жажарып өзүп, кажызынан ла эмил сайлу кузуктар бүткен. Онын учун кангыл мөштинг ого оморкооры да, сүүнери де жолду.

Түнгүр журт—геройлордын магы

Шак бу тушта Кадын сүрекей калжу. Жажыл бүрлү агаштардын суудагы көлөткөзи кап-кара көрүнөт. Мындагы иримдердин терени де коркуш. Кырлардан тонмок суулар агып түшкөн. Олордын да көлөткөдөгү өңи кап-кара, сыраңай ла геройлордын каны сызылып агып жаткандый.

Жолдын сол жанында — Байга деп туунын капчал кайалары. Ол тушта Суховтын отрядынан артып калган шыр-калу, күчи чыгып калган тоолу ла улус бу кырга чыгып жажынгандар.

...Бир канча күндөр оңон озо Катанду журтта кызыл гвардеецтердин жуулажып, чөлдөрлө, кырларла жүстөр тоолу километр жол өткөн черүзинин штабында эмди не болор деп сурак шүүжилген. Мындагы жерлерди, жолдорды билбес, карательный отрядтарга истеткен, камык бандаларга учураган отряд сок жаңыс жолло — Абайдын жалаңыла, Громотуханы, Көксуу-Оозын өдүп, Кадынды төмөн Катанду ла Түнгүр жаар барып жаткан.

Мында олорды жаан жеткер — баспак сакып жат.

— Бистин жастырабыс неде? — деп, командирлер учураган айалгадан айрылар эп-арга бедреп, Абайдын качкылай берген жол баштаачыларын эске алынгандар.

— Бисти саткылап ийген — деп, уур жорукка чылап калган Сухов карыкчылду жүзин сыймай тудуп айтты. Бистин сок ло жаңыс аргабыс — Монголия жаар блаап чыгары. Анайдарда, жолыс жаңыс — Кадынды төмөн алып, Түнгүр жаар барары. Оңон ары Аркыт эмезе Чуй өрө барар. Артык жол жок.

Бир де командир бу жолды көрбөгөн.

Сухов терең сананып турала, айтты:

— Көксуу дөөн баратан жолдогы заставаны тыңыдар. Карануй кире берзе, Түнгүр жаар кайучылар ийер. Кадын ла Чуйдын бириккенине жетире жолды ончозын шиндеп көрөр. Эртең мылчаланар. Бастыра белетенишке эки күн берип жадым.

Кайучылдарга Түнгүр жаар билдирбезинен баратан арга табылбады. Жол жаңыс, ол журт өткүрө барган. Сол жанында кайыр кыр, он жанында — Кадын.

Ол ло күн Түнгүрден Кадыннын он жаны дөөн кечеле, онын агашту жарадыла Үстүги-Оймон ло Көксуу жаар тил жетирип элчи барган. Ол Түнгүрдин кулактарынын элчизи болгон. Элчи барала, карательдердин черүзин көдүрүп, олордын кезигин Кадыннын он жаныла апарала, Түнгүрдин алтыгы жанында сыраңай ла кызык жердин одожына пулеметторлу тостыртып койгон.

...Журттын жуук жанында кызылгвардеецтердин көп эмес черүзин бандиттер оодо согуп, отрядты истежиб барган. Суховтын черүзи удур адыжып, өзөкти төмөн сыраңай ла кызык жерге жеткен. Мында жаңыс ла аттын жолы болгон. Кызылгвардеецтер ээчий-деечий, илжирме чилеп, чөйилеле барып жадарда, одожынан пулеметтордын огы мөндүрдий жаай берген...

Петр Сухов арткан-калган бир эмеш черүзиле кыр өрө чыккан. Оныла кожо узун сынду, баатырдай бүдүмдү жиит Долгих Иван болгон. Карануй кире берди. Олор какпак таштын алдына киреле, эмеш тыштанап алар дештилер.

— Сеге, Иван, мынан барар керек — деп, командир айтты. — Канай-кунай чөлгө жет. Бистин мындагы жеткирести ончо улус угар, билер учурлу.

— Бу канайып тураар, командир, — деп, Долгих мойношты. — Мен слерди таштайла, жаңысқан баратам ба? Эмеш тыштанып алак, бисти мынан көрмөс тө таппас. Онон ончобыс кожо барарыс.

Жагынар да, тыштанар да арга жок болгон. Таң адып ла келерде, олорды жаржактар ийттерлү истеп таап алгандар.

— Бу тартыжуда анзыраган карательдерге жаан болушты жербойынын кулактары жетиргендер. Олор олжолоп алган кызылгвардеецтерди шыйдамдап, малтала чаап өлтүрүп, кезиктерин бууп тургандар. Петр Сухов Кадыннын бийик жарадында өштүнүн огынан өлгөн.

— Бис кайда жастырдыс? — деп, ол өлөр алдында бойынын жирме жашту болушчызы Долгих Иваннан сураган.

— Слердин благородие! Бу уулды меге беригер, слерге тузалу иш этирейин. Иштеер улус жогын бойыгар да көрүп туругар ине. Менде жирме десятин жер, кузница бар, ого иштеер кижжи жок. Слерди сүүндирерим, төлүгө артпазым! — деп, чыдалду, обору жаан Долгихти офицерге жалынып туруп, Катандунун темир согор узы сурап алган.

Офицердин таш жүреги жымжап, Долгихти божодып ийген.

— Сен нени-нени кылына бердин. Эмеш ле неме болзо, ийт чилеп, чеденнин каалгазына бууп койорым! — деп, офицер Иванды кезеткен. — Мыны ал, ол учун казактарыма бир лагун медовуха берерин — деп, оны сурап алган кузнецке айткан.

— О-о, ол неме беди. Эмди ле бир бочонок медовуха слердин алдыгарда болор.

Оштү Суховты өлтүргенине сүүнип турды:

— Эмди ле амыраар болорыс па. Биске токунаарга чек бербей турган тагма эди. Туйуктадала, жаңы ла тутурды.

Кузнецтин кийнинен ары бажын салактадала, күүн-күч жок базып бараткан Иванды көрөлө, офицер кыйгырды:

— Эй, сенин фамилияң кем, уул!?

— Долгих — деп, Иван араай унчукты.

— А-а, узун сын. Кем жок, сенин сыныңды мындагы казактар кыскартып койор.

Оны айландыра турган казактар каткырыжа бердилер.

Казактардын атаманынын жүреги бүгүн эмеш жымжаган. Жүс төртөн кижиден бир кижиге, байла, килебей.

Кадын чакпындалып, жаан жеткер болгонун бойынын толкузыла кожо ак-жарыкка жайып турды. Оштүнинг огынан Кадыннын жарадына кызылгвардеецтердин командири өлгөн. Онын көп жуучылдары Түгүр журтта кыйнадып өлтүрткендер.

Бир канча айлар өткөн кийинде, Катанду журттан Долгих Иван барган. Онын кайда барганын кем де билбес. 1922 жылдын кыжында мында Кайгородовтын бандазы турарда, Иван ЧОН-нын отрядын баштап, Жаламаннын мөңкү тайгазын ажала, бандиттерге сакыбаган жанынан табару эделе, оодо согуп чачкан.

Јаан тайганы ашкан бу јорук јалтанбастардын, қандый ла буудактардын алдына тура калбастардын јоругы болгон. Олор мындый јолло өштүлерге сакыбаган јанынан табару эдерге баргандар.

Оч алатан өй келген.

...Партизандардын јуулажып өткөн јолдорынан өлөн өзүп жылыйган. Је албатынын санаазынан олордын эткен ат-нерези качан да жылайбас.

...Слер качан бирде Түнүр јуртта болзогор, партизандардын кереес памятнигине чечек салыгар. Мында сөөгү јуулгандар эмдиги ырысту јүрүм, јаңы өй, кажыбыстын ла ырызыс учун јүрүмин берген.

Кара-Јүректин жалтанбас уулдары

Кара-Јүректин бажы јаантайын ла куу туманга көмүлип калган турат. Мында јааш, жалкын, изү жайдын ортозында улай ла карлу жоткон до болуп турар. Тайганын жаан эмес тектиринде метеостанция туруп жат: жаан эмес тура, одын салатан таскак, мылча. Одынды, азык-түлүкти, технический жазалдарды бери атка коштоп экеледи. Июль айдын учы жаар жылдай жийтен аш-курсак ла өскө дө керектү немелер бого жетирилип калар учурлу. Август айда бери атту чыгатын арга жок. Жолды кар алып койот.

Бу бийик тайгадагы метеостанцияда төрт жалтанбас комсомолецтер: Карпов Геннадий (станциянын начальниги), Копылов Владимир, Шебалин Борис ле радист Воронков Женя иштеп жат.

Олор кажы ла күн эки кижиден дежурить эткилеп жат. Күнүн ле сайын башка-башка өйлөрдө Новосибирск жаар радио ажыра сегис катап метеосводка ийеди. Күнбадыш Сибирдин синоптический картазын тургузарга Кара-Јүректен ийген метеосводка жаан учурлу. Ненин учун дезе, кейдеги бастыра ла кыймыгу бу бийикте турган станцияда качан да кыйбай жат. Ончо булуттар ого токтоп, өзөктөрдөн соккон бастыра салкындар ондо болот.

Айас күнде өзөктө жаткан жалаңдар алаканда немедий көрүнүп жадат. Јас бого июнь айдын ортозында келет. Мында өлөң дө бийик өспөйт, чечектер де көп эмес. Је ас-мас чечектер сүрекей чокту болот.

Јас келгенде, кайа-таштардын кары кайылып, түмөн тоолу суучактар өзөктөрдү төмөн жарыш эдип коркырап аккылап жадар. Жол чыкканда мында жаткан жийттер жастын аромат жыдын тынарга өзөк жаар түшкүлөйт. Өзөктө олорго

өң ле жуук турган журт — Катанду. Мында метеостанциянын базазы. Мынан айда бир катаптан Кара-Жүрек жаар почта жетиредилер. Почта келгени — жииттерге жаан байрам. Газеттерди, журналдарды олор үлтүрегенче кычырадылар.

...Бир катап жайгыда Кара-Жүреkte жаан жоткон болгон. Эки күннинг туркунына тегери ле јер бириккен немедий, айландыра эш неме көрүнбес болгон. Озөктөги улус метеостанцияны жоткон апарган болор деп санангандар. Качан ол токунай берерде, өнөтийин элчи ийгендер.

...Жоткон кенетийин келген. Тураны арай учурбай, бастыра тоормошторын чыкырадып турган. Туранын үстиндеги антеннаны јыга соккон. Је Володя Копылов ло Борис Шеба-лин жотконды жоткон дебей, колдоры арай үжүтпей, антеннаны тургузып, метеосводка берерин үзүктелтпегендер. Түнде де, түште де ажындыра тургузылган өйдө эфирде мында иштеп турган жииттердин үни угулат: «Аппаратта Кара-Жүрек! Бисти угугар. Шинжүлердин жетирүзин берип турус».

Кара-Жүреkte јалтанбас уулдар иштеп јат. Түннинг кажы ла өйинде олордын жаан эмес туразынын оды өчпөйт. Олор кажы ла өйдө иште. Эртең-сонзун айдын-күннинг айалгазы кандый болорын ажындыра билерге олор жаан учурлу иш-тер өткүрип јат.

Ороктойдын жылкычызы

Бир катап адазы аттар экелип, чакыга буулаган. Кара жалду күрен айгыр уулчак жаар жалбышту көстөриле кыландап көрүп, та неден де кородогонына чыдашпай бышкырып, чакынын төзин чапчып турды.

— Танып туруң ба? — деп, адазы уулынын жардынан кабыра кучактап айтты. Онызы чакыда казырланып турган айгырдан жалтанып, эмеш тескерлейле, бажын жайкады:

— Адазы каткырала, айтты:

— Коомой, Михаил, кижнн кожо жаңыс өйдө чыккан нөкөрүн канай таныбайт. (Адазы уулын Михаил деп орус нажызынын адыла адаган. Ол чыгар тушта нажызы айылдап келген болгон.) Слер экү жаңыс күн чыкканыгар.

Уулчак бойыла жажыт айгыр жаар күйүннп көрди. «Айгыр кандый жараш, жаан, мен десе мынаар ол турган будакту төгөштөг дө бийиктебегем».

— Сен коркыба, Михаил. Оны минеднн бе? Мен оны үреднп койгом, эмдн јобош.

— Ол кнжннн тнштеп нйбес пе? — деп, уулчак коркыганына эки тнзезн тырлажып турды.

— Кнжннн нйт тнштегей, ат не тнштейтен — деп, адазы каткырала, уулчагын өрө көдүрнп, ээрге отургусты. Уулчак коркыганына көстөрнн јумуп нйген. Јыгылбаска та неден де атпактанарда, колына кату неме тудулды. Көзнн ачып нйгежнн, күрен айгырдын јалы болуптыр.

— Тнскнннен тут, оны кыскарта тарт. Бот, бот — деп, адазы јакарып турды.

Тнскнн колго кнрзе де, бутла тебннетен неме јок.

— Кем јок — деп, адазы уулчагын көкндет. — Јааназан, үзеннге тебннернн. Эмдн тургуза үзеннге теппей ле јорт.

Бу качан болгои?

Түш јеринде болгон болор бо? Јок, буттагы сорбу эмдиге бар. Ол канча жылдардын туркунына жылыйбаган, орды јок болуп бүтпеген.

Эмди оорыганы да билдирбейт, ол тушта, байла, торбок чылап огурыш болгон ло болбой кайтсын. Айгырга уулчакты миндирип ле ийерде, ол октолып, чакыны айландырамантаган. Ат туура ла калыырда, бала, бош салып койгон таар чылап, јерге меч этире келип түшкен. Уулчактың ыйы агаш-ташка јангылана берген. Адазы ачынган да, коркыган да.

— Бойы да оору-тымуданг айрылбай жүрген баланы јетире үрөтпеген атка не миндирген? — деп, энези уулчагынын будын танып, адазын адылган.

— Атка миндирбегенде, мыны уйга миндиретен бе? — деп, адазы кородоп айткан.

— Неге де миндирбе, јаанап келзе, бойы суранар, ол тушта миндир — деп, энези уулын корый алган.

Бу керек Михаилдин санаазынан качан да чыкпайт. Ол, байла, бойынын боду болгонына кородогонунанг улам болгон болор. Онын ла кийнинде атка минеле, аайы-бажы јок чабар күүни келип туратан.

Качан јуу башталарда, онын адазын ла өскө дө эр улусты Ороктойдын бастыра улузы јуулып, Кадынды кечетен паромго јетире үйдешкендер. Адазы уур тынып, та нени де энезине айдып турган. Энези манзарып айткан.

— Јуу-чак башталганында сен бурулу ба? Оңдо бу барып јаткан улустың кемизинин де бурузы јок.

Адазы колын јанып айткан:

— Кандый да фашисттер деп немелер табару эткен. Олорло тартыжар ла. Кемибис јенер эмеш...

— А ол фашисттерин улус па?

— Улус бүдүмдү деп айдарга арай келишпес.

Миша чырайы сооп калган адазын көрөлө, ичи ачий берди.

— Ада, мен атка минерге үренип аларым.

— Јакшы, јакшы, балам, — деп, уулчагынын чачын адырманду алаканыла сыймай тудуп мактады. — Урокторды бојотпо, энегнин сөзин угуп жүр.

— Угарым, ада, үредүүмди де кичеерим.

Адалу уулдунын ортодо мындый куучын болбогон до болордон маат жок. Же ыраак жолго барып жаткан адазына бала нени де айдарга сананган. Ол жуу деп немени кем билер, айса болзо атка минеле, кажу жолло мантаткапынан да коркушту неме болор бо?

— Мен атка минерге үрөпип аларым, ада. Жангыс ласлер даттан жыгылбагар.

— Жыгылбазым, жыгылбаска кичеенерим, балам.

Олор барган кийинде Ороктой ын-шын, ээн немедий болуп калды. Кажы ла айылга, турага кандый да чочыду кирип калды. Алдында үн алыжып, үзүги жок калыражып туратан үй улус та тымып, ончолоры ла унчукпас болуп калдылар.

Эки жылдын бажында Михаил Булгаков колхозтын жылкычызынын болушчызы болуп иштеп баштаган. Омок, керсү уулчак жайдын жааштарында, кыштын корон соокторында колхозтын малын кабырган. Мал кабырары онын эн ле сүүген ижи боло берди. Отура түжеле, неме жураганда ол жангыс ла аттар журайтан.

Жуунын учы жаар боло берди. Гитлердин олжочыларын сүрүжип, Советский Черүнинг жуучылдары Германиянын јерине кирген. Адазынан кандый да суру жок. Кенетийин...

Ол күстин жаашту күндеринин бир энгиринде болгон. Мишанын энезин журт Советке келзин деп кычыргандар.

Энези оноң ал санаага түжүп калган келип, түниле уйуктабады. Эртең тура улу тынала, айтты:

— Журттын ээзи болорго сего арай ла эрте, балам. Же сего иженбезе, эмди кемге иженер? Менин күчим чыкты...

Јаш тужын эске алынганы, күзүңинин шыңырты чылап, шыгырап, ын-шын болуп калды. Колхоз эткен паром эмдиге ле јетире улусты Кадыннын чакпынду суузыңан кечирип, ыраак жолго үйдежеле, ойто уткыганча. Ол бойынын ижин таң эртең турадан ала баштайт. Бастыра солундар мында табылып, мынан таркайт.

Паромнын үстинде бир канча военный улус. Олордын бирүзи кара чачту, курч көстү јиит паромнын тросы жаар ширтеп алган нени де айтпай, туруп јат. Паромнын эмиктеги тегелиги бир канча тегеленип барала, токтой түжүп, оноң ойто ло мантайт.

Ол тушта бу база ла мынайып тегеленген, паромнын

јоругы база ла мындый болгон ошкош эди. Эмди та кандый да сан башка болуп көрүнөт, жүрекке билдирет.

Мында турган кижиле — Михаил Булгаков. Ол нөкөрлөрилеле кожо черүден јанып јат. Паромнын тегелиги тап эдип барала, ойто ло токтой түжет. Оныла кожо Михаилдин санаазына өткөн ой, жүрүм эбелет.

Ол тушта, күстинг эн јаан байрамын — Октябрьды байрамдаар тушта колхозтын председатели озочылдарды темдектеп, олордын ады-јолын адап турарда, Михаилдин ады база угулган.

Јуунда онын јанында Нина отурган болгон. Энгирдејииттер танцевать эдип турарда, Нина сураган:

— Сени эмдик ат үредерге коркушту кижиле дежет, чын ба?

— Билбезим — деп, Михаил кемзинип айтты.

— Мен Карбанда болуп, сенин эмдик ат үредип турганынды көргөм.

— Јыгылбадым ба? — деп, Михаил каткырды.

— Јок, јыгылбаган. Эх, Карбанда јайгыда жүрерге кандый јакшы! Кижиле торт ло айрылар күүни келбес.

Бу энгирдин кийнинде Михаил Карбанга токтобос болгон. Энгир ле кирзе, јана берер.

Бу керек ончозы ла кече ле болгон немедий. «Эмди Нина кандый отуры не? Сен алдында Карбанды сүүйтөң. Эмди ондо айылдын ээзи болуп отур. Ой кандый түргөн өдүп јат. Кандый да жүгүрүк атла једижип албазын».

...Бир канча јылдар өткөн. Бис паромло Кадынды кечип, Ороктой барып јатканыс. Ороктойдын атту-чуулу јылкычызы бистин «газикте». Ол кызычагыла кожо барып јат. Кызычак алтынчы класска көчкөн. Адазыла кожо город барып жүргөндөр. Михаилде үренчиктер эки-јаныс эмес.

— Бүткүл звено — деп, јылкычы каткырат. — Беш бала.

— Уулчактар бар ба?

— Ба-ар, аракызын ичетен кыстар да јеткил.

Кадыннын јаказында элбекјаландарјаар көрөлө, айтты.

— Эмди кукурузаны јуунадар болуп калтыр. Көрзөгөрдө, кезик јалбырактарынын бажы саргарып жүргөн. Мынан удатса, соок алып та ийерден маат јок.

Общественный иште онын киришпес, турушпас иш јок. Јеринен чыкканы эки ле конгон. Је ал ла санаазы төрөл јеринде. Онын ижи-тожы — текши јоннын кереги.

Хайдундагы јай

...Ол тушта күс болгон. Эрте күстін жылу күндеринде ағаштар жүзүн ле жүүр өңдү будуктарла будыла берген. Кырлар дезе база јараш кебин тартынып ийгендер. Кырлардын өңи јастый өдү эмес те болзо, је күскиде түңей ле јараш. Кырлардан аккан суучактар агынын араайладып та ийген болзо, је олордын кожондорынын күүзи ару да, өткүн де.

Ол тушта бис Карагайдын ары јанында Курјум деп јурт јаар «тойго» барып јатқаныс. Аңдардын мантайтан өйин «той» деп область ичинде ады јарлу аң өскүреечи Фатей Петрович Попов адаган.

Мындый јыргалду өйдө бу јерлердеги күс сүрекеј јакшы, је јаныс ла јолдорго ижемчи јок. Күски јааштарга олор илјиреп, чек ле јиткек састый болуп калат. Ол тушта бис Карагайда баштапкы ла катап болгоныс. Эмди дезе изү јайдын талортозы. Аңдардын «тойына» јетире эмди де узак. Фатей Петрович аңдарынын чааптарын тоолобогон до болзо, је быјылгы түжүм бийик болотонына иженип турган.

— Аң азыраачынын ижинин једимин, онын ченемелин өскүрип алган чааптарынын тоозыла кемјизе, чокум, јарт болор ине. Тойып канбас, торолоп өлбөс эдип кыйнап, кадырып койгон аңдардан канайып көп чаап аларын? Аң, уйга, койго көрө, кандый да кийик болзо, түңей ле кижинин кичеемелин сакуп јат. Кичеемел јакшы болзо, түжүм де бийик болор. Колды божодо салып ла ийзен — туза сақыба.

Аң өскүрери ағаш ла өскүрип турган немедий. Ағашты талдап, таштанчызын оогош тушта кезип салбазан, оноң онду ағаш аларым деп сананба. Анаар ла өзөлө, кунурактап калар. Оны билер кижиге талдап кезип койот. А эмди

бистин ижисти алалы — деп, Фатей Петрович койу саалын сыймай тудала, баштаган куучынын онон ары улалтты. — Бистин совхоз андар өскүрип баштаарда, ончо тоозы бежен эки мыйгакту, алтан үч сыгынду болгон. Эмди дезе мунга ажып калган. Уксагар да, ондо торт ло кыймыражып јат — деп айдала, агаш аразы јаар кол уулады.

— А бу андардын коомойып, јакшызын канайып ылгаштыратан? — деп сураарыста, Фатей Петрович каткырды.

— Оны канайып билбезин? Олордын кажызы ла күнүн ле сайын сенин көзинин алдында болуп турганда. Ан ан ла, качып, мантагылап ла турар. Је түней ле сенин көзинен кыйып, кайда да барбас. Ончо керек мүүсте, оны ла лаптап көрүп турар керек. Темдек эдип, мындый учуралды алалы: шодомык сыгын, ол быјыл үч айры мүүстү болгон, эзенге јетире је ле деген болуп јаанап алала, база ла үч айры мүүс экелген. Эмди сананып көригер, андый сыгынды мен азырап алып кайдатам? Онын согумнан өскө јарайтан немези јок.

Качан улус ан керегинде куучындашканда, Карагај јурттын адын адайдылар, је бу јердин улузы куучын-эрмек Курјум керегинде болуп турганын јазым јок билгилейт. Ненин учун дезе, Курјумда андар турат, оны азырап, кичееп тургандар јадып јат. Карагај дезе — бу ыраакта турган ферманын тös јурты.

Ол јыл Карагајдын фермазынын сыгындары јаан түжүм берген. Ан бажына јети килограммнан келишкен дешкендер. Ол тушта өскө дө хозяйстволор аннан бийик түжүм алгандар. Је олордын көргүзүзи чик јок јабыс болгон.

Бис Абайдагы совхозтын директоры Фунтиковко јолугып, ан азыраачылардын једиминин тözөлгöзи неде деп сурадыс. Ненин учун дезе, бу хозяйствонын ан өскүреечилери јылдын ла сайын сүрекеј бийик једимдерге једип јат.

— Оны канайып јартаарын? — деп, директор айтты. — Андарда бир де аңылу башка неме јок. Олордын турган јеринин айалгазы да түней. Байла, ончо керек ондо иштеп турган улустаң камаанду болор. Бисте ан ижинде тургандар качан да солынбай јат. Бу иш үйеден үйеге де улалып барган. Темдек эдип, Фатей Петровичти алалы. Ол тогус уулду, ижиле де мактадып јат. Јаңыс ла бу биле совхозко мундар тоолу ан өскүрип берген. Олорды бүткүл бригада

да деп адаарга јараар. Фатей Петровичтин јаан уулы Петр — Социалистический Иштин Геройы. Биледе орден эмезе медаль албаган кижии јок. — Совхозтын директоры кезек ойгө санаа алынып турала, оноң ары куучындады. — Аңдардын угын јарандыратаны — база јаан иш, оны ундырга јарабас. Ого бистин улус база үренип алган.

Ол тушта бис Фатей Петровичле ағаш өскүрери керегинде өткүрген куучынысты эске алындыс. Туулу Алтайдын бу ыраак толуктарынын бирүзинде јадатаны күч. Мында једикпестер де көп, аймактын төс јурты да ыраак. Огородко до салган неме јакшы бүтпес, картошко до тоңуп калар. Бого энчигер ле кижии энчигер, энчикпес кижии айдар: «Барып јадым! Менин бу да шыралаганым болор».

Онын кийинде айландыра ар-бүткеннин јаражын эске алынала, айдар: «Јок, мен быларды таштап кайда да барбазым. Мынан јараш јер кайда-кайда бар эмеш пе?» Колын жаңып ийеле, катап ла иштеп баштаар. Қарагайдын турган јери, чындап та, јараш ла байлык.

Фатей Петровичтин пенсияга чыкканы удап калган. Је ол аңдардан эмдиге ырабай јат. Аңнын мүүзин кайнадар тушта бу ишти эдип турган јерден качан да ырабас. Бис те барар тушта ондо болгон.

— Арткан-калганды кайнадып јадыс — карганак айтты.

— Түжүм? Ол јок канайып болотон эди. Кыш јакшы болгон. Азырал да јеткил. Комбиазыралды да көп бергендер. Јайгы турлуга ончо аңдар јакшы күчтү барган. Аңнын күчии јакшы болгондо мүүзи де јакшы өзүп јат.

— Өткөн јылдагы једимдеригер эн ле бийик болгон эмес пе? — деп, бис аң өскүреечиден сурадыс. — Аң бажына јети килограмм — ол ас эмес.

— Быјыл ол једимди бис ажа коно бербей — деп, аң өскүреечи омок айтты. — Быјылгы једимди бойым да кайкап турум. Ол уулдарымнын шылтузы. Адазын озологоны учун оморкоп турум. Байла, ол ончо аң өскүреечилерди озологон болор. Оноң башка ого Социалистический Иштин Геройы деп ат-нерени не берзин. Эмди ондо Лениннин эки ордени. Бот, Петр уулым анайда өзүп барган. Ого кижии канайып сүйнбес. Аданын эн бийик кайралы — уулдар.

Шыргайты јурттың улузы

Күн кушкаштың да алтамындый узай берзе, Килемей Иркитович айлына токунап отурбай барар. Та кем де оның јүрегине айдып тургандый:

— Бар, Килемей, бар. Суучактар шыркырап турганын, жылу јерлер јаар барган кушкаштар ойто јеткилеп келгенин сеспей турунг ба?

Килемей адын ээртеп, канјаазына малтазын буулап, атанып јорторго ло јадарда, уулы Айдар туштады.

— Ада, бу слер кандый токунап отурбас кижии. Иштенижеер јеткен эмес пе?

— Э, э, балам, кижининг ижи качан да түгенбес неме ине. Ай, күн жылып, узап келерде, кижии канайып теп ле тегич отурар? Эмештенг де болзо, кыймыктанар керек ине. Айылга кир, эненг айлында болор. Мен чүрче кедери барып келейин.

Айдар адазынын кийнинен ары көрүп турала, сананды: «Бу адам кандый токунаарын билбес кижии. Эмди не јетпей турган, ары ла токунаалу отурар керек ине».

Бу јуукта Килемей-эшке экскурсияга бүткүл класс келген. Ол келген балдардың талортозы Килемейдинг балдарының балдары болгон. Олор ончолоры ла Боделуковтор эмес. Мында Какпаковтор, Ойношевтер. Кыстары Олянын, Шуранын, Марусянын, уулдары Айдардын, Амырдын балдары көп.

— Је, айылчылар, не бут бажында турларыгар? Отурыгар, чай ичерис — деп, Килемей олорды кычырган.

— Јок, бис экскурсия — деп, ончолоры үн алышкандар. Бир јодродый кара көстү кызычак айткан:

— Качан көп улус биригеле јүрзе, экскурсия деп айдып јат.

— Көрзөн, кайракандарды. Кижиге айдып та албас сөстүгү учурун билгилеер — деп, Килемей солун сөсти чокум айдып албазын билеле, «экс» деп айдып жүрөт, токтой берди.

— Бис журттугун историзыла таныжарга турганыс — деп, байа ла кара көс айтты. — Слерди бистиг журттугун бастыра биографиясы деп айдышкандар.

— Сен не деп айттың, экем?

— Биография.

— Карган кижини кем слерге анай чололоп берди? — деп, Килемей ээк саалын сыймай тудуп, эмеш тарыган келтү айтты. — Уксаң да, Айтпас, эмди бис Боделуковтор эмес, биография.

Жок, слер Боделуковтор, Боделуковтор — деп, балдар үн алыштылар.

— Эх, кушкаштарымды слерди, кушкаштарымды. Айлындагы уйазынан болгой, телекей де тапчы боло берген. Ончо немени угарга, билерге јат.

Биография... Чындап та, Килемей, онон мойножотон арга јок. Журттугун бастыра историзы слердин көзигерче өткөн. Слер оны, колыгардагы беш сабар чылап, билеригер. Азыйда мында журт та болбогон. Он ло кирези алаңчык айылдар туратан. Тура деп неме көрөргө дө јок.

Азалуга коммуна төзөгөндөр. Ого јууган мал да, јөөжө дө ас болгон. Кыра тартайын дезе, салда да јок. Јер де тапчы болгон. Аш саларга үрен де јок.

Килемей Ирбизек керегинде эске алынды. Ол Ирбизектин уулынын уулы Экенеле кожо ойногон. Экене таадазынды баатыр эмес, тегин ле кижиге болгон. Ирбизек керегинде торт чөрчөк кеберлү куучындар јайылган. Ол чындап та коркушту бөкө кижиге болгон. Обоонын чеденин тудар болзо, казыгынын будагын да будабай, јазап учабай да јердин јети кадына јетире кадап салар. Онын туткан чеденин казыгын улус кодорып албай, малтала томурып бузатандар.

Ирбизек керегинде база бир мындый куучын бар.

Ол тушта јаскары јай болгон. Түнде јашкандап кар јаайла, эртен тура тегери килеје айаза берген. Кубергиде јаткан Мундуки өбөгөн Ак-Кем дөөн барып јаткажын, боочыны өрө барган јолло јуукта јаңы ла таң атту кижиге барыптыр. Онын изиле араайынан јортуп бараткажын, боочынын сыраңай ла кадалгагына једеле, байагы кижиге ады-

нан түшкен ис јатты. Онон ары јангыс ла јойу кижинин барган изи бар, аттын изи јоголып калган. «Акыр, бу кандый куулгазынду неме болотон?» — деп, Мундуку өбөгөн ары-бери ајыктанды. Је аттын кайдөөн дө барган изи јок. Јойу кижинин изиле боочынын кырына чыгара јортуп келгежин, аттын изи такып ла көрүнип, онон ары јойу кижинин изи јоголып калды.

— Көк јарамас, бу кандый канатту атту кижі барган болотон?! — деп, алаң кайкап, Ак-Кемде бир айылга једип баргажын, чакыда ээрлү ат турды. Айылга кирип келгежин, Ирбизек өбөгөн чай ичип отурды.

— Акабыс, бу јангыс ла Кубергиден бери слер келдигер бе? — деп, Мундуку Ирбизектен сурады.

— Эйе — деп, Ирбизек ичип отурган чайлу айагын да јерге тургуспай айтты.

— А бу слер канай келгенеер? Боочынын алдына јетире атту, оны өрө јойу. Боочыга чыгараарда, адаар кайда барган, изи јоголып калган турбай кайтты?

— Јетире јооноголок тай мал минип алгам, боочынын кадалгагына келеле, күчсине берерде, јүктенип чыгаргам. Сен оны көрүп кайкаган болбайдарын.

Мундуку кайкап, айдар эрмек таппай, бажын јайкады.

Ирбизек, чындап та, коркушту бөкө кижі болгон дежет.

Килемей јаш тужын эске алынды. Ол оогош тушта јаскыда, јайгыда саргай, кандык казып азыранган. Онон ан андап үренген. Јадын күч болгон. Алтай улус ол тушта аш салып, маала ажын отургузар эмес, анчадала јаскыда сойгон согумнын эди түгенип, одордо мал көдүртип, сааган уйлар соолып, јиір неме чек табылбай туратан. Шак бу өйдө улустын азыранганы саргай, чейненин тазылы болгон. Балдар састан көгөзиннин тазылын казып јийтендер.

Ол өйдөги кату јүрүм эмди түженген коомой түштий ундыллы.

— Бис кандый бийик боочыны ажып, мындый кеен јаланта, јакшынак јүрүмге једингенис — деп, Килемей өбөгөн балдарга сүүнчилү айтты.

...Килемей Бешти өрө јортуп, јаштан ала јаткан јерин көрүп ийзе, кайдар деп сананды. Онын көп јылдардын туркунына койлогон јеринде эмди Елеков Көчкүн койлоп јат, онон ары Мундукин Иштенердин турлузы. «Акыр, колхоз

төзөлөрдөн озо мында кемнинг айлы туратан эди деп, эске алынды. — А-а, Таркрашев Тату карындажымнын самтар аланчык айлы туратан эди. Тату ла Чалчиков Мижек ол тушта эн баштапкы активисттер болуп туратандар. Мында колхозторды да озор баштап төзөгөндөр. Куберги, Азалу, Шыргайты өзөктөрдө жаткандарды жаңыс жерге — Устүги Шыргайтынын оозына бириктирип, журт төзөөр деп шүүлтени де озор эткен. Мынайып «Большевик» деп колхоз төзөлгөн.

Колхозтын ады улуска сүрекей жараган. Ондо кайкал жок. Мындагы жаткан улусты жүрүмнинг жакшынак жолына баштаган улус — эн баштапкы активисттер — большевиктер болгон.

Жаан-Кобынын меезинде бир үүр койлор отоп жүрү. Ак меесте жүрген жылым ак койлорды көргөндө, сыраңай ла аяас тегериде көчүп бараткан булуттый. Килемей койлорды аяктап, жүреги сүүнет. «Акыр, бу Коркин Шуркада бы-жыл канча кой болотон? Бу жүрген койлор алты жүске Jede берер болор». Көстөрин койлордон албай, колхоз төзөлөр жыл бойынын кабырган койлорын эске алынды. Ол тушта кажы ла кижиден эки-жаңыстан жууп, жүк ле бир үүр кой жууп алгандар. Ондо кандый өңдү кой жок дейдеер. Олордын түгин кайчылайла, эмди табыштырган болзо, кем де албас эди. Эмезе бастыра колхоз жуулала, бир недеде ылгаар керек. Телиги жок өлө-чоокыр неме болгон. Ого үзеери көдүрткези бар, ооружи бар. Кезиктери семис те болгон. Кем кижии малын канайда кичеезе, ол андый ла болуп жат.

— Кабыр, колхозтын жөөжөзин кичее, Килемей Иркизович, — деп, колхозтын председатели айткан. — Бис сеге иженин, бүдүп турус.

Акыр ол колхозтын жууп алган «жөөжөзинде» канча тын кой болгон эди? Эки жүс алтан, эки жүс жетен ле кирези кой болгон. Олордын көп сабазы — кураандар ла ылганты кучалар. Колхозтын правлениезинин эткен бүдүмжизине Килемей оморкоп, сүүнип жүретен.

Койлорды улустан жууп алала, баштап ла кабырарга апарын жадарда, онын кийнинен ары бастыра колхозчылар баргандар.

Үй улус кыйгырышкан:

— Ажарынып тур, Килемей, менин кара койым жыраалар-

дын ла ортозынан отоорын сүүйтен эди. Бөлинип артып калала, бөрүгө жидирип койды.

— Айтпас, сен менгебе — деп, экинчи келин укааркады.

— Айдаарын не мендейдин, карын жолой отоп баргылазын.

— Санг башка улус болгон — деп, Килемей эске алынат.

— Колхозко табыштырып берген малын мензингенче. Ол тушта колхозтын малы сок ло жаңыс үүр болгон. Эмди Шыргайтыда канча үүр кой туруп жат. Жер једижетен болзо, мынан да көп болор эди. Кажы ла кобыда кой. Азыйда Бешпелтирдин јери болгон Көдөти де өзөктө бир канча үүр кой кыштап, јайлап јат.

Килемей турлуларды тоолоп, колдорынын сабарлары јетпесте, экинчи катап эбиртти, јирмеге јуук бар. Ол туштаадый үүрде эки ле јүстин ичинде эмес, алты јүстен ажыра кой туруп јат. Эмди совхозто өлө-чоокыр кой јок. Ончолоры ла бир түңгей ак.

Килемей меесте јүргөн койлорды көрүп, ичинде сананды: «Шак бу койлор јылдан јакшы чыккан эмтир. Бүдүми өң. Кубашта Шура кызымнын койлоры та кандый туру болбогой. Петекле экү иштеңкей, кичеенкей ле улус болгон эди, олордын койлоры база өң болбой».

Килемей адын чакыга буулайла, айлы јаар базып отурарда, онын јаныла бир уулчак чаналу јыңылап, карчага куштый сурт ла эдип калды. «Көрзөң, қайраканды, торт ло шүңуй берди. Атка минеле, мынайып мантадатан болзо?»

Ол, байла, бойынын јиит тушта эмдик мингенин эске алынган болгодый. Мал кабырып турган Борбуев Байрым-ла кожо чайлап отуруп сурады:

— Бу эмдиги балдар мотоциклле мантадып, кырдан чаналу шүңүткылап јат. Олор эмдик акта мингилеп алгай не, уул?

— Уу, айтпагар да, акабыс. Олор эмдик атты үйгендебей де минерге белең.

Килемей кайкады.

— Көрзөң қайрақандарды. Бичик-биликке де үренерге мерген, аттан да јалтангылабас. Бичикке үренгени, байла, чындык малчы болорго чаптыгын јетирбейтен турбай. Бистин јуртта эликпут болгоны санаага кирет пе, Байрым? — деп, Килемей көстөрин сүмелү сыкыйтып сурады. Байрым јарсылдада каткырды.

— Эликпут эмес, акабыс, ликпункт. Байа бичик билбестерди јоголтотон пункт. Слер анчы кижии оны эликтин буды эдиң алганыгарда.

— Мен онын учурын ондоп турум. Јаңыс чокум айдып албай турган инем.

— Айтпас ла мен ого база эбеш үренген эдис. Кижии јаш тушта өскө улустан сондобос ло деп турар ине. Акыр, ол тушта бистин колхозыстын председатели кем болгон эди?

— Садыков болгон эмес пе?

— Э-э, чын ла дезен, Сырай өбөгөн болгон туру ине. Јакшы кижии болгон эди. Ол тушта колхозто укту букалар бар болгон, оны азырап турган кижии — Корлокоев Чынар. Өскүс көөркийде онду кийим де јок. Соок кыш келген, Чынар дезе јаргак тонду. Чарчабаска, букага јапшынала, јылынып турар. Сырай оны көрөлө, ичи ачып, бойынын кийип жүрген јап-јаңы тонын уштып берген. Андый улуска коркушту килеңкей кижии болгон эди. Эликпутты да ол ачты ине.

— Бистин баштапкы университетис — деп, Байрым каткырды.

— Бот, Байрым, бу өй деп неме кижини канайып кубултып јат, сен оны меге јартап бер.

— Кажы ла өйдө бойынын ийде-күчи бар. Ол кезикте кижини јерге јаба басып, кезикте дезе карын өңдөйтө тартып јат.

— Онызы чын, Байрым. Озогызы болгон болзо, мендий јаан билелү кижии өрө чыгар беди? Эмдигидий јадын-јүрүм азийгы кижинин түжине де кирбеген ине.

Килемей Иркитович айлы јаар санаазы омок јанды. Ол эмди де бойынын төрөл јуртынын ижи-тожына болужар, јөмөжөр аргазы бар. Улуска айрууш, тырмууш та эдиң берзе керек. Оны каргандар этпезе, кем эдер.

Јуртты ајыктап сананды: «Көрзөөр, улустар, бу јурттын јаанаң баратканын. Азийда мында мындый туралар болгон бо, эки кижии кирип келзе, үчинчи кижиге отулардан болгой, турар да јер јок кичинек болчок туралар болгон. Олор до ас. Көп улус айылда кыштайтан. Јаан сооктор болгондо, јаңыс ла турага бир канча биле улус јуулала, конуп јадар. Түнде ары-бери базар да јер јок. Онын учун ончо улус јаңыс уунда јадар, јаңыс уунда турар.

Эмди дезе, нургулай үч, төрт кып туралар болуп калган. Сегисжылдык үредүлү школ, интернат, клуб. Азыйда мында эң ле жаан тура школ болгон. Эмди та не кунурактаган, та кандый да кичинек болуп калган. Көк жарамас, узак турала, алчып калды эмеш пе? Озо кино, концерт болгондо, оны көрөр жер табылбай, уйдын дворуна көрүп туратаныс. Эмдиги клубка бастыра Шыргайты да жуулза, бадар.

Беш ичининг колхозторы жоголып, мында совхоз төзөлгөнүн ала эки-үч ле жыл өткөн кийинде аймактан жаандар келип айдышкандар:

— Бистинг областыта Шыргайтынын фермазы коммунистический иштинг эң баштапкы коллективи болор.

Ненинг учун? Ненинг учун дезе, бу жердин улузы нак, иштегекей, жадын-жүрүмде жаңы ээжилерле жадып јат. Ол керегинде ферманын управляющийи Боделуков Айдар јакшы билер.

— Партиянын Шебалиндеги райкомынын бюрозынын јөбиле бистинг фермага коммунистический иштинг коллективинин ады адалган. Ненинг учун? Баштапкызында, иште јакшынак дисциплина учун. Бистинг јуртта коомой кылык кылынып турган кижии јок. Бис государствого эт, сүт, түк табыштырар пландарысты чик јок ажыра бүдүргенис. Јуртыстын тыш кеберин јарандырарга көп иштер өткүргенис. Уй улус дезе айыл-јурттын ич бүдүмин јарандыраына ајару эткен. Анчадала жаан ајару балдарды үредерине эдилген.

Ол тушта төрт класс божоткон балдарды Барагашка, Шебалинге аткарып үредер керек болгон. Эмди макалу. Сегис класска јетире айлынан ла кире-чыга үренгилеп јат. Мынаг улам, он классты үренип божодоло, бийик үредүлү заведениелерге де барып үренгилеп тургандардын тоозы көптөгөн.

Узактан бери коммунист, јуртта башкараачы болуп, сыраңай ла күч жылдарда иштеген Баит Матвеевич Могулчин колхозтор төзөлип турган баштапкы жылдар керегинде мынайда эске алынган эди:

— Ол тушта кажы ла кижиде эки амаду болгон. Онын бир амадузы оны озогы жүрүм, тагынан жадынга тартарда, экинчизи жаңы жүрүмге, ончо албаты биригип, коллективный јадаына чиреген. Јашөскүримде не болзын, ончолоры ла, күнчечек чилеп, жаңы, јаркынду жүрүм јаар бурылган. Олор-

го биригип, бой-бойлорына атааркажып иштейтени јилбилү де, сүүнчилү де.

Бир катап јайгы энирде Шыргайтынын алтыгы јанындагы јаан јолло (Ол тушта јол јурттын ыраак алтыгы јаныла барган болгон. Эмди јурт јаанап, ол ыраактагы јол јурттын ортосында болуп калган) кандый да неме таркырап, күркүреп бараткан. Јурттын бастыра улузы — јааны-јажыла чурчуманакла, бой-бойлорын арай базышпай јол јаар жүгүргендер. Атту улус аттарын јайдакка, ээрлүге минип мантаткандар. Көрөр болзо, кийинде эки көлөсөзи аткакту, алдындагызы аткак јок, кичинек неме болуптыр. Табыш-талына кижинин кулагы тунар, онын јанына турала айткан неме угулбас. Улус кайкаганын бадырып болбой, кулактарына кыйгырыжып куучындажып тургандар. Рульда отурган омок орус уул тилмеш, улуска јартады:

— Бу «Фордзон» деп трактор болор. Барагаштын колхозы јаар апарып јадым.

— Ондо мыныла нени эдетен? — деп, эр улус сонуркап сурадылар.

— Колхозтын јерин сүрерим.

— Неле сүретен?

— Салдала, эки салданы јенил апарып јат.

Оны уккандардын кезиктери бүдүп, кезиктери бүтпөй тургандар. Мындый немеле кыра сүретен болзо, удабас атла нени де этпөй барар болбойыс.

— Јок, уулдар, мынын кийин көлөсөлөринин аткагы јаан неме болуптыр. Бөкө танма болбой бу — деп кайкашкандар. — Мындый атка өлөң дө, сула да керек јок, макалу неме туру ине. Биске де мындый неме садып алар керек.

Ада-Төрөлис учун Улу јуу божогон кийинде, мындый аттар колхозто эки-јаңыс эмес, көптөй берген. Эмдиги темир аттардын ийде-күчин ол туштагызына түңейлеер де арга јок. Мындый аттарга минетен улус та табылган. Олор алдында табылар аргазы јок болгон.

Бу јуртта эн ле озо тракторго отурган улус — Борбуев Амыр ла Мундукин Акча.

Эмди Шыргайтыда ондор тоолу механизаторлор иштеп јат. Јуртта бойынын шоферы, электриги, зоотехниги ле ветеринарный врачи бар. Јаңыс ла башкараачы ишчилер эмес, малчылар да бичикчи, зоотехнический билгирлү боло

берген. Жуукта жаңы Какпаков Петек, Лапасов Жардак баштаган койчылар койлорды кыш төрөдөр баштанкай эткендер. Эмди олар кураан, түк алар жакылтаарын жылдын ла сайын ажыра бүдүрүп, совхозынын экономикасын көдүрерине жакшынак жөмөлтө эдип турулар.

Чын, Килемей Иркитович, слердин балдарыгардын жүрүмү сыраңай башка өйдө өдүп жат. Мындый жүрүм учун тартыжар да керек болгон, эмди де жүрөр ле керек.

Бир катап Шыргайтынын келиндери жуулала, той эдери керегинде куучын-эрмек өткүргендер.

— Чындап та, бу бистин алтай улустын өткүрүп турган тойы орус тойдон нези башка? Алтай той незиле де аңыланар керек ине — деп, үй улустын совединин председатели Килемей өбөгөннин келди Ечиш айткан. — Озогы тойдо жакшынак жаннар бар. Оны жандап өткүрөр керек.

— Анайдарда, журтта кыстар кижиге барар тушта кийдиретен чегедек эдер керек. Тойды ол тушта алтайлап эдер — деп, Ойношева Тажур куучынга киришти.

Мынайып, үй улустын Совединин жөби аайынча Ечиш торко, килин садып аларга ыраак жорукка атанган. Барган керек бүткен. Шыргайтынын эн ле ус келиндери жуулала, чегедек көктөгөндөр. Эмди мында той тушта келинге ол чегедекти кийдирип жат.

Шыргайты журт жылдын ла сайын жаранып, өзүп ле жат. Жаан, жакшынак туралар да көптөгөн, албатынын жадын-жүрүмү де жаранган. Эмди кажы ла айылдын эжигинде мотоцикл, эмезе автомашина туруп жат. Калганчы жылдарда оннон ажыра кижилер «Жигули», «Москвич» автомашиналар садып алгандар. Какпаков Петек дезе «Нива» деп автомашиналу мантадып туру.

Ферма государственного эт, сүт, түк табыштырар пландарын жеңүлү бүдүрүп, совхоз ичинде озочыл жерде барып жат. Аңдый да болоры жолду, ненин учун дезе, Шыргайтынын улузы иштегенкей де, нак та улус. Мындый амадулу улус мынан да ары жаан жедимдерге жедип, мынан да бийик боочылар ажар.

Мендешева Тойлош

Лайгы күн кыр бажына отуруп, арка јерлерге көлөткө кире берген. Мендешева Тойлош чадыр айылдан чыгып, уй саайтан јер јаар басты. Уйлар эмди ле келер учурлу. Бүгүн эртен тура Итушев Давыдла эрмектешкен куучынын эске алынды. Давыд уй кабырып барар алдында айткан:

— Мындый көп уйларды үч кижиге кабырар керек, бис менин учун эки ле кижиге кабырып јадыс?

— Чын, мынча кирези уйды үч кижиге кабырар керек. Је эмди өлөң ижинин өйинде улус једишпей турганын көрүп туруп ба? — деп, Тойлош каруузын јандырды. — Эмди эн ле каруулу иш — өлөң эдери. Өлөңдиге көп эдип алзабыс, малыс јакшы туруп, колхозыс та байыыр.

— Уксаң да, Давыд, менин баштап ла койчы болгонум санаама кирди. Мен ол тушта комсомол болгом. Јуунын јылдары. Колхозто ончо ло иштерди бала-барка эдетен. Кой кабырары меге оогош тужымнан ала таныш. Је ол тушта мен јалан ижинин бригадазында иштеп туратам. Тракторист те болгом. Машинадан јалтанбайтам. Кыш келерде, парторг мени алдыртала, айтты:

— Калак, Тойлош, койлоор кижиге табылбай јат. Аргада.

Комсомол кижинин немеден мойножор јангы бар эмес, сөс тө айтпагам. Болушчы эдип, менин он эки јашту јеенимди бергендер. Койлойтон јерис Өбөгөн өзөк болгон. Эмди ондо је ле деген двор, эки кып тура туруп јат. Ол тушта кичинек болчок тура, эски кажалан болгон. Је бис јалтанбаганыс, јана болбогоныс. Кышкыда, качашкан неме чилеп, јаан кар јаап, шуургандар болуп, койыстын одорын кар алып ийген. Азырайын дезе айрууш та өлөң јок. Койлорды меестердин карын күреп кабырарга келишкен. Ол тушта онду

курсак бар эмес, карды күрей-күрей келер болзо, кижинин бажы айланып турар. Онон кой төрөөри башталган. Кураандар сугар јер база јок. Олорды јадып турган болчок турабыска экелип сукканыс. Туранын ичинде отурар да јер јок. Мынайып, кураандарысты көп чыгымдабай корып алганыс.

Койчы болуп узак иштеерге келишпеген. Мени уй саап турган фермага старший уй саачы эдип ийгендер. Онон ло бери улай иштеп јадым. Бистин бригада быјыл апрель айдан ала кызыл мааныны ычкынбай јат.

Күн јабызап, арка јерлерге көлөткө кире берди. Быргастунын ичинде кызычактын коо үни угулат. «Валя, байла, өлөннн ончозын буулдап алган болбой кайтсын» деп Тойлош сананды.

Уй саайтан јер јаар базып отурарда, буттары сыстажа берди. «Такып ла јааш јаарга туру эмеш пе? — деп, кырлардын бажында козыр-козыр булуттар јаар көрди. — Эдилген өлөң ас, мынайып јааза, чабын кайылып калар болбой».

Тойлош эмчектери саамчып калган уйлар јаар көрүп, жүреги сүүне берди.

— Уйлардын тойыныжы јакшы. Сүттин планы быжу ла бүдер.

...Коммунист. Мендешева Тойлош улусла да куучындажып билер кижн. Канча кижиге рекомендация берип, партияга кийдирген. Олор эмди ончолоры ла карганды тооп, энезиндий бодойдылар.

Парткомнын качызы Николай Яндыковтын кезедүзин эске алынала, санаазы соой түшти. Ол айткан: «Курортко бойыгардын күүнигерле барбазагар, албанла ийерис».

— Мындый өйдө кижн канай курорттоп жүрет. Өлөң эдер керек, сүттин эн ле кидим өйи. Будымнын ооружы эмди тургуза кем јок. Иш когузай берзе, бойым да барарым.

Ол та нени де эске алынала, кыстарга айтты:

— Буулда өлөң артты ба?

— Бар. Бир обоого једе берер болор — деп, Ира Кудачина айтты. — А не?

— Эртен ишке эмеш эрте чыгып, мендебегенче болбос. Эниргери јааш јаар болор.

Кыстар Быргастунын бажы јаар көрдилер. Тенери чап-

чапкыр айас. Жылдыстардын көзи де курч. Өзөктөн серүүн салкын согот. Мыны көргөндө жанмыр жаар деп айтпас. Онын учун кыстар Тойлош жаар серемжилү көрдилер.

— Менин барометрим жастырбайтан — деп, Тойлош бу-дын сыймай тутты. Кыстар каткырыжа бердилер. Тойлош күлүмзиренди: — Биске кандый макалу. Айдын-күннинг ай-алгазы кандый болорын ажындыра билип жадыс. Радио до керек жок. Николай Куркуевич бистинг керегисти үреерге жат. Курортко барып келген кийинде барометр үрелер ине. Ол тушта жут-жулакай качан болотонун билер арга жок болор.

Тойлош кокурлаарда, кыстар каткырышпай айдыштылар: — Слердинг барометригер биске керек жок, өрөкөн. Бис ол жогынан да жатпай. Николай Куркуевич чын айдып турган эмтир. Карын курортко барала, эмденип алар керек.

Тойлош жииттерге килеңкей кижин. Онын учун олар до ого килеп жат.

— Алкыш болзын, кыстарым. Мен слер учун сүүнип те, оморкоп то жүредим. Чыдаганаар бу туру. Жакшы, жакшы...

— Быргасту өзөктинг ичинде аланчык айылдын түнүгилең чедиргендер чөйилип, тегеридеги жылдыстар жаар ууланат. Карануй кире берди. Торт ло аркадагы кара агаштар акта турлуны айландыра курчап ийгендий. Жебрен кырлар. Олор көпти көргөн дө, көпти уккан да. Революция башталар жыл жокту Мендешевтинг үйи кыс бала тапканын олор, байла, эске алынып турган болор. Адазына уулчак керек болгон.

— Мынын жүрүми кандый болор? — деп, адазы айтты. — Жокту кижининг балазын кем алар, база ла жокту алар ине. Жоктон качан айрыларыс.

— Быргасту, мында азий кара чачту, чараган ошкош омок, шулмус кызычак жүгүрий туратаны санаанга кирет пе? Уни де өткүн болгон, жаантайын кожондоп жүретен. Ол карган жеgezиле кожо бого кой кабырган. Жаскыда кандык, көгөзин казар. Быргасту ичинде оноң кожончы бала жок болгон. Онын кожонгында жакшынак жүрүм, ырыс керегинде сөстөр көп болотон. Кожонг коолоп то турза, Тойлоштын айлына ырыс келбейтен.

— Бойыннын жүрегинди кожонгын да сүүмјизиле толтырзан болотон — деп, онын карган жеgezи айдатан.

— Акыр, бу бай-кулактар жоголгон. Же олор жоголгоны-

нан јоктулар бир де байыбады. Байлар јок, је олордын төрөгөндөри арткан. Биске түгөй ле олордон суранбаска болбой јат. Башкүн алган арба учун түк берзин дешкен. Эмди база ла базып жүргөн койлорыстын түгүн кыркыбай јадып садып ийдис.

— Кем јок, јенге, база ла эмеш чыдажар керек. Удабас ла ончо неме кубула берер. Көрүп ле тураар — деп, Тойлош айтты. Ол мындый куучынды башкүн Көзүлдег келген үүре-јелези Ертешева Селемнен уккан. Онын айтканыла болзо, удабас ла кобы-јиктерде бөлинип јаткан улус биригип, јаан јурт болуп јадар.

— Ол тушта бис, кыстар, ончобыс биригеле, ойноорыс — деп, Селем сүүнчилү айткан. — Эмди дезе, күүктер чилеп, кажыбыс ла кобы-јиктерге башка-башка бөлинип калганыс.

Мыны Селем та чын айдып турган, та бойы сананып тапкан? Је мындый немени чөрчөкчи де сананып таппас.

— Тойлош, сагы ла. Ол керек биске де једижер — деп, Селем шымыранган. — Јаңыс ла мендебе, сагы ла...

Бу күннен ала кобы-јиктерде јаткан улуска кандый да саг башка солундар једип турар болды. Јашөскүрим комсомол деп неме төзөп турган деп табыш база бар. Ол, байла, солун ла неме болор. Большевиктердин болушчызы неме дешкендер. Мындагы бай-кулактарды, бандиттерди большевиктер баштап сүргөн.

Солундар улуска токунаа чек бербей барган. Колхоз деп неме — меке, улустын малын айрып алала, бойлоры мал јок, өркөнин эдиле де азыранар деп куучын бар. Онон улус коркушту јалтанган.

— Угуп турун ба, Тойлош, улус малын колхозко табыштырып береле, өркөнин эдиле азыранатан дежет — деп, јенези айтты.

Је Тойлоштын большевиктерге бүтпейтен аргазы јок. Олор албатыны мекелебес. Гражданский јуунын јылдарында олор албатыны јайымдаарга камык канын да төккөн. Тойлош большевиктерди баатыр улус деп бодоп жүретен.

Јаңы жүрүм керегинде куучынды Тойлош ыраактан баштады.

— Көрүп тураар ба, јенге, мынаар ол кобыдагы суучакты. Јайдын изү күндеринде соолып калат. Ого өиригип,

онын ийдезин кожуп турган бир де суучак жок. А Быргастунын суузы соолбос. Ненин учун дезе, ого көп суучактар кожулган. Бот колхоз база андый ок. Бириккен неме качан да болзо, күчтү болор.

...Ол күн Тойлоштын жүрүминде сырагай ла жаркынду күн болгон. Эртең турадан ала Экинурга ончо кобы-жиктерде жаткан улус жуулгандар. Улус таң атту, абралу, жойу да келгендер. Жуулган улус одуланып, чай азып тургандар.

Тойлош бойынын үйрө-желези Селемди таап алала, кандый да жаңырту, солынта болорын сакып, сүүнчилү куучындажып тургандар.

— Көрзөң, Тойлош, кандый жакшы жер — деп, Селем сүүмжизин бадырып албай айткан. — Бис те удабас мында жадарыс. Ол тушта качан да ырашпазыс. Көрзөң, мынаар ол турган кыстарды. Олор база мында болор. Таныжадын ба? Же барак! Бу бала Батакина Ерке, мынызы Тоенова Казанчы болор. Танышсан, танышсан.

Кыстар бой-бойлорынан кемзинижип турдылар.

— Бу неден уялгылап туругар? — деп, Селем омок айтты. — Кобы-жиктерде жадала, анзырагылап калган.

Кыстар каткырыжада, бой-бойлоры жаар көрдилер.

Сен омок кижиге эмитирин, Селем, — деп, бир канча күндөр өткөн кийинде, колхозтын председатели айткан. — Сени жашөскүримнин бригадазын башкартар ошкош.

Же жашөскүримнин бажына оны эмес, Тойлошты тургускандар. Экинурда эн ле озо комсомолго киргендердин бирүзи Тойлош болгон.

— Комсомол кижиге кандый болор учурлу билерин бе, Тойлош? — деп, үредүчи кыс сураган.

— Ак-чек жүрүмдү, иште турумкай — деп, Тойлош жалтанбай айткан.

— Онызы чын. Же чындык комсомол болорго, көпти билер керек. Онын учун иштеп туруп, үрөнбегенче, болбос. Кандый ла уур-күчтөң жалтанбас керек. Эмди өй кату, тайгаларда бандиттер де бар. Кижиге кайдаг билер, жеткерге де учураардан маат жок. Эмди түндөр карагуй.

Мен карагуйдан коркыбайтам — деп, Тойлош айтты.

Мынайып, ол комсомолго кирген. 1931 жыл. Жадын-жүрүм күч, колхозтор жаңы да төзөлип, эн баштапкы алтамдар эдип турган өй.

Качан да болзо озочыл јерде болор, бойыла кожо өскөлөрүн ичкери апарар, иште јозогын көргүзөр — Тойлошко комсомолдон берилген јакылта андый болгон.

Качан колхозко өлөң чабатан эн баштапкы машина келерде, ого иштейтен кижии табылбаган. Тойлош ол машинаны көрүп турала, бригадирге айткан:

— Меге мыны береер. Мен оныла иштеп көрөйин.

Бригадир кызычак јаар бүдүмји јок көрүп турала, айтты:

— Ол билбес кижини тиштеп ийетен неме болор, Тойлош.

— Мени тиштебес. Аттар беригер.

Тойлоштын бүдүмјилү эрмегинен бригадир алаңзыбай барды. Ол эки ат экелип, машинага јегеер деп јакарды.

— Сен учун кижии бурулатпас па?

— Јок, слерди кем де бурулабас, бригадир.

Тойлош бир канча күндердин туркунына машинаны шиндеп, үренип алала, өлөң ижине чыкты.

Машина баштапкы ла күндерден ала бертинбей, сынбай, јажыл өлөңди јайа кезе берди.

Ол тушта Экинурдын улузы бу јерге аш салза, чыкпас, ол јангыс ла чөлдөң бүдер дежетендер.

Чөлдин улузы чылап, јер сүрүп, аш саларыс — деп, колхозчылар јөптөшкөндөр. — Јангыс ла өлөң эдип, ыраак јол алып болбозыс. Бойыска да, малыска да аш керек.

Мал јылдын ла сайын көптөң өскөн. Колхозтын турлулары онноң ашкан. Олорго көп азырал керек. Јаскыда улус аш салар деп јер сүрүп баштагандар. Салдачылар једишпей турган. Бу иште Тойлош база турушкан.

Јадын-јүрүм јангы ла јаранып келедерде, јуу башталган. Экинур ээн немедий боло берген. Јууга барарга јангыс ла эр улус эмес, кыстар, келиндер де сурангылап туратан. Је олордын фронты мында, турум иште, болгон.

Бу уур өйлөрдө јуртта арткан улус эрте таңнан ала бүрүнкүй түнге јетире иштейтен.

Тойлош јуунын јылдарында јалаң ижинин ончо иштерин эдетен — јайгыда машинала өлөң чабар, күскиде аш кезер, јаскыда јер сүрер.

— Сен, Тойлош, темир болбойын — деп, онын көрүш-таныштары айдыжатандар.

— Анайтпастын аргазы јок то — деп, Тойлош айдатан.

Экинурдын колхозы јуунын кату да јылдарында сондоочы болбогон. Ончо иш јенүлү бүткен. Бу хозяйство анчадала јуунын кийнинде јылдарда јаан өзүм алынган. Онын кыралап

турган јерлери беш мунг гектарга јеткен. Комбайндар, автомашиналар, тракторлор көптөп, ончо иштер механизировать эдилген. Кобы-јиктерде малдын турлулары алтаннан ашты. Јаңыс ла койлордын тоозы төртөн мунга јуук.

Турлулар да чыныкталган, фермалар да јаранган.

Коммунист Мендешева Тойлош такып ла каруулу иште. Ол эмди уй саачылардын јаан фермазын башкарып јат. Онын канча јылдардын туркунына саап алган сүдин чотоп көрзө, автомашинала эмес, бүткүл поездле тартарына једе берер эди. Тойлошты эмди эн ле тын сүүндирип турган неме — колхозтын улузы өскөни. Эмди колхозтын эн ле төс иштерин јииттер башкарып јат. Мында бойлорынын агрономы, зоотехниги, врачтары, үредүчилери. Оны карган кижиге сананарга да јакшы. Јурт дезе торт ло город боло берген. Эмди Экинурдын улузы бой-бойлорын билишпес те болуп бараткан. Јуртты оромдорго бөлибегенче, агылап адабаганча, болбогон. Кайдан азыйдагыдый конторанын кирнестезине ле чыгып келзе, алаканда немедий көрүнип јадатан јурт. Эмди, ол тушта чылап, улусты кыйгыла јуунга јууп албас, радио ажыра јарлабаганча, болбой јат.

Улус алдында радио до укканына сүүнетен, кино келгенде, јаан байрамдый јуулатандар. Эмди киноны айлынан да чыкпай, телевизордон көргилеп јат.

Мындый јүрүм көндөлөн бойы келбегени јарт. Ол келерин, Тойлош ошкош, иштеңкей, кандый да уур-күчтерден јалтанбас улус јууктаткан.

Тайбылкынын койчызы

Бистин бүгүнгү жолыс Тайбылкыда Социалистический Иштин Геройы Мария Толтокованын турлузы жаар ууланган. Ол жаңыс ла Балыктуулда эмес, бастыра Улаган аймакта эн баштапкы Герой.

Жол агаштардын ортозыла барган. Ол кезикте жылыйып та турган болзо, је бу жаар барган сок ло жаңыс жол. Онын учун азарым деп коркыйтан неме жок. Чолушманнын жарадында турган туулар коркушту кайыр. Онын үстине турала көрүп турзагар, туку ла кайда өзөктө жаан суунун шуулаган табыжы угулар. Ол Чолушман болор. Ого једетени сүрекей күч. Ого кыйалта јогынан түжер керек. Мария Васильевнанын турлузы ол суунун жарадында туруп јат. Качан онын айлына кирип барзагар, кедертинен түшкен јолыгар түнүктен көрүнип турар. Јайгыда күн ол ло түнүктен көрүнеле, јаан удабай ла ажа берер. Кышкыда мында жаантайын ла көлөткө. Сыраңай ла кандый да терен тамынын түбинде немедий.

Айылдын јанында кажаан. Онон одус ла алтам киреде Чолушман. Кышкыда калын тошло бүркелип, јайгыда ак көбүги андаиып, казыр андый күркүреп јадар суу. Јаныга турала куучындашса, кыйгырып айтпаганча, кижинин кулагына не де угулбас. Јаскыда онын үстинде турган учар кайаларда јердин текелери чубашкылап алган баргылап јадар.

Ўстинен төмөн өзөктө барып јаткан улусты көрөлө, керекке де албас. Олорго једер, јууктаар арга бар эмес, анайда темиккилеп калган. Кижиден болгой, кийик андар да олорды једижип, тудуп албай јат.

Ол ууркышты Мария Васильевна кичинек сыйны Лизала кожо кыштаган.

— Бу турлуга јатканыс јирме жылдан ажа берди. Је быжылгыдый кату кышты качан да көргөлөгис — деп, Мария Ва-

сильевна куучындады. — Бу јер труба ошкош, өзөкти өрө салкындаар болзо, чек ле кижинин өзөк-буурын өткүре согуп турар. Кар да јаан түшкен. Кышкыда салкындаар болзо, кайадагы карлар өзөктөр төмөн көчкөлөнип јадар.

Кырда куу, јылым кайалар. Өзөк ичинде тозынду салкын. Койчы бөркин кептей кийип, будында таказы бек бе, јок по деп јайкай тудуп көрди. Мындый така јок бого жүретен арга јок. Эчки — кайа таш кырлаарын сүүр мал.

Мария Васильевна эчкилерин өзөк јаар айдаарда, олоры мойношкылап турдылар. Өзөк ичинде одор, чеденге кирзе, беретен өлөң бар эмес, олар до ол јаар не барзын. Бир ле эмеш өлөң бар, оны мал төрөдөр тушта берерге кымсап турган неме болгон. Артык арга бар эмес, одор ло бедреп кабырбаганча болбос.

...Толтоковалардын жүрүми јенил болбогон. Качан Марияга јети ле јаш, Лизага дезе үч те јаш јеткелекте, олар экү энези де, адазы да јок өскүс арткандар. Олорды улус айлына жүргүзип чыдаткан. Мария он ло јаштан ала кой кабырган. Он беш јаштуда тагынан койчы болгон.

Ол өйдөң бери Чолушман канча кирези суу агызып апарды болбогой. Эмди јууза, бүткүл талай болуп калар болор. Бу өйдүн туркунына ол канча кирези мал өскүрген! Јылдын ла сайын оогошторын айрыйла, апарып јадар. Јоондорын такып ла төрөдөр.

Койчынын ченемели јылдын ла сайын байыган. Онын иштеги ченемелиле таныжарга Балыктујулдан койчы болорго турган јиит кыстар да келгилеп туратандар.

— Көөркий кыстар. Ол ченемел деп немени кижии канайып тоолу ла күндердин туркунына слерге јартап берер? — деп, Мария Васильевна айдатан. — Оны узун јайдын туркунына да үзе айдып болбозын. Ненин учун дезе, јангырган јай өткөн јайга качан да түңгей болбой јат.

Онын кийинде ого иштеги ченемел керегинде куучындаарга да эби јок. Совхозто оноң до узак иштеген улус бар. Мактанып туру дежер. Је коркушту керектү болуп турган болзо, онын да айдатан куучын-эрмеги табылар ла.

Кезик улус Мария Васильевнаны улусла кандый да колбу јок, тагынан јаткан деп бодоордон маат јок. Ол јастыра шүүлте. Совхозтын јаандары Мария Васильевнанын турлузына озочыл ченемелдин школын да төзөгөндөр. Ого јиит койчылар улай-телей келетендер. Бир катап совхозтын директоры Арсентий Васильевич Санаа парторгыла кожо келип жүрген.

дер. Бу жуукта корреспондент те келип жүрген. Ченемел бар. Же оны сөслө канайып жартаарың.

Арсентий Васильевич айткан: «Кемзинбе, Мария. Јашөскүримди ишке тазыктырары бистинг мактулу да, каруулу да керегис болор. Эмдиги јашөскүрим јилбиркек те, бичикчи де».

— Андый болзо, ончозын бичиктен ле кычырып албай.

— Јок, Мария Васильевна, андый бичик эмди тургуза јок, оны балдар кайдан кычыратан. Бот олордын кычыратан бичиги слер болороор. Унчукпазаар, балдарга ижигерди жуучындап бербезеер, слердинг де бичикти кычыратан арга јок болор.

Улус кижининг эткен ижин баалап, бойын тоогонынан артык не керек. Онынг учун бу ыраак турлу јуртка жуук немедий болуп калган.

Мария Васильевна кече Көк-Кайанын бажындагы јаан эмес тектирде эчкилер артыргызып койгон. Эмди олор кандый конды болбогой деп сананып јадарда, та не де күркүрей берди.

Чала-была кийинеле, айылдан чыгара жүгүрип баргажын, кажааннын төринде обоодон јаан кар јатты. Салкынга үстиненг төмөн көчкөлөнип түшкен болгодый.

— Кудаай, кедери эчкилерим кайтты не? — деп, Мария Васильевна калактады. — Бу ар-бүткен неге кородогон?

— Тектирдинг јум одорын кысканып туру не. Байла, бис олордын күүнин алган ошкожыс — деп, Лиза айтты.

— Кем јок, бис мынанг түней ле кайда да барбазыс.

— Каргандардын айтканыла болзо, тайга-таш казырланза, јеткер болор, өскө јерге көчөр керек.

— Андый эрмекле каргандарды ла коркыткай. Бис андый немеге ајару этпейтен улус — деп, Мария Васильевна айтты. Онон түрген-түкей чайлап алала, таказын кийип, бийик кыр өрө кармактанып чыкты.

Көк-Кайанын алдына једип барар болзо, үстиненг төмөн түшкен көчкө эчкилердинг түжүп турган корумды апарган, мында эчки түжерден болгой, кизи де текпиш јок чыгып албас учар кайа болуп калтыр. Сегизен эчки. Олорды эмди канайып түжүрер? Эмеш сананып отурала, армакчыла буулап, бирден түжүрер деп шүүди. Јаан удабай Лиза эки армакчы экелди. Мария Васильевна кайаны өрө армакчылу кармактанып чыгала, эчкилерди тудуп, армакчыла көгүстей буулайла, бирден түжүрди. Бу ишти олор төрт күн өткүргендер.

Социалистический Иштин Геройы Мария Толтокова андый кизи. Чындык советский кижининг кылык-јаңы андый туру.

Мүүстер „чечектеер“ алдында

Талицанын одожында турган кырлар бийик, эдегинен ала бажына јетире агашла бүркелип калган. Эдегинде кайыңдар, суу јакалай јодро ло тал. Бийиктей карагайлар ла тыт агаш.

Бу јурт Чарастын суузынын јаказында эки јанынан каскак кырларга кыстадып алган туруп јат.

— Бистин јер аңдар турарга јарамыкту — деп, Талицадагы совхозтын атту-чуулу аң өскүрөөчизи, Социалистический Иштин Геройы Федор Петрович Кудрявцев айдат. — Кырларыс кургак, бийик.

Мындагы аң өскүрөөчилер аңнын мүүзинин кезер өйи једе бергенде, айдат: «Мүүс чечектеп калган эмтир». Онын чечектейтен өйи май ай. Июнь айда кезип баштай берет. Бу өйдө аңнын мүүзин, чындап та, чечектеп туру деп айткадый: ол боро өңдү килинле бүркеле берет.

— Бу өйдө мүүсти кадырбай ла кезер керек — деп, Федор Петрович айдат. — Мүүстин кезер өйи једип калганын чокум билерге аң азыраачыга јаан билгир керек. Эки-јангыс эмес, алты јүстен ажыра аңды күнүн ле сайын шиндеп көрүп турар керек. Аңдар бир ле түнгей база эмес, олардын карганы, јииди, баштапкы ла јыл мүүзин кестирип јатканы бар. Анайдарда, «чечектеген» мүүстин бүдүми база бир түнгей болбос. Јаан аңнын мүүзи канча-канча айрыланган кийнинде чечектеп турган болзо, шодомыктын мүүзи карыш ла болуп келзе, кеспегенче болбос. Онон башка, шибеей чилеп, сырайа кадып калар.

Федор Петрович Кудрявцев аң азыраарын он беш јаштудан ала баштаган. Онын иштеген јери Көксуу-Оозы аймакта Кайтанактын совхозынын јаан эмес фермазы болгон.

— Слер көрүп тураар ба, кайда ла иштеп турган аң өскүрөөчилер — ончолоры Көксуунун университетин өткөн — деп, Федор Петрович каткырала, айтты. — Карагайда јаткан Фа-

тей Поповтын уулдары ончолоры ан өскүреринде иштегилеп жат. Эмди адазын жаан уулы Петр солыды.

Онон сананып отурала, каткырды.

— Оны солыган да деп айдарга жарабас. Фатей эмди де мөш ошкош бек. Аннан качан да ырабас. Мени ан ижине үрөткөн кижиге — Фатей. Мен бу ишти жаңы ла баштап турарымда онын иштеги магы аймак ичинде шуулап туратан. Совхоз аннын мүйүзүн ле бозулар алары жаңынан область ичинде баштапкы жерде болгон.

Жуунун кийинде жылдарда коштой жаткан Кан-Оозы аймакка ан өскүрөөчилер керек боло берген. Фронтвик Федор Кудрявцев Талицанын фермазынын анын алган, 1968 жылда ого Социалистический Иштин Геройынын ат-нерези адалган. Федор Петрович ол тушта кажы ла аннан алты килограммнан артык кургаткан мүйүс алып туратан. Мындый түжүм бийик, пландаганынан бир килограммга артык болгон.

Ол тушта Фатей Петрович Попов бойынын үрөнчигине жолугарга Талица барып жүргөн.

— Ол жыл кыш та жакшы, азырал да жеткил болгон — деп, Федор Кудрявцев ол ырысту жылды эске алынат. — Онын учун мүйүс те жакшы өскөн.

Федор Петрович онын алдындагы беш жыл керегинде нени де айтпады. Ол до жылдарда андардан алган түжүмү бийик болгон.

...Бир катап та кем де кийик ан аткан, чаабы артып калган. Ол тушта ан кижиге түргөн темиге беретен неме дежетендер. Бир ле жылдын туркунына азыраза, ол темигий, уй ошкош боло берер. Федор ол тушта жиит уул болгон. Анда иштегени чек удабаган. Олордын кылык-жаңын билбейтен. Улустун айтканы чын болор деп бодойтон. Ненин учун дезе, улус аннан болгой, жыланды да үредип алатан деп угатан.

Чаап кижиден жалтанбай, удур базып келди. Көөркий энези жок артып калала бош ло шыралаган болгодый. «Акыр, мыны айлыма апарала, азырап көрөтөм — деп, Федор сананды. — Аннын кижиге темигетенин онон ло көргөй».

Чаап уйдын сүдин энезинин ле сүдин ичкендий ачаптып ичип турды. Удабай су-кадыгы орныгып, уйдын кийининен ары, бозу ла чылап, базып жүрер болгон. Уй дезе оны бозузы деп бодойтон болбой, кыйгастанбай, жалап та туратан.

Кыжыла өлөңнун чеденине турган. Жаанап, же ле деген ан боло берген. Жаскыда эригип, жаантайын ла кыр өрө көрүп туратан.

— Јаңыскан эригип турган ошкош — деп, Федордын үйи айтты. — Јүрө берет эмеш пе?

— Качып жүрө берер. Ол кийик ан ине — деп, онын айылдаштары айткандар. — Кандый ла ан јайым күзеп јат. А оны бистин аңдарга кошсо кайдар?

Анайып, оны азыранты аңдарга кошкондор. Баштапкы ла күннен ала ол аңдарга кожулып, темиге берген. Кажы ла эртен тура ол чеденнин жаалгазына келип, Федорды јуук најызындый уткыйтан. Кара тумчугын тырындадып, ээзинин колын јыттап, кандый бир сый сураар. Ол ого колдон сахар, калаш берип амтажыдып койгон.

Мүүстери јаан, жараш сыгын болуп чыдаган. Ады Цыган болгон. Мүүс кезер ой јеткен. Станок јаар бойы ла кийдире база берген. Ол улуска үренип, кандый ла јерге кирип темигип калган.

— Мүүзин кезип баштадым — деп, Федор Петрович куучындады. — Кайракан сыска чыдашпай тырлажып турды. Көзинин тагышкызын чечип ийзем, жан чарчап, кып ла кызыл болуп калтыр. Станоктон чыгара калыйла, өскө аңдар чылап, санаа јок мантап качпады. Силкинеле, меге удур келди. «Је не, тенегеш, онзүредип туру ба? Кем јок, удабай ла сызы јылыйа берер. Көрзөн, кандый јаан мүүс берген, он беш килограмм боло берер. Карын сүүн, оморко, мүүстерин кунурак болгон болзо, сойдырып койор эдин». Менин эрмегимди тындалап угуп, бойы меге там ла јууктап келет. Кармандарымды сыймай тудуп көрзөм, ого бергедий не де јогыла. Мен оны курсак сурап келет дезем, кайракан өскө шүүлтелү келген эмитир. Јаныма келеле, мени чапчыырга карайлап чыкты. Туура калыйла, сушилка јаар кире кондым. Эжиктен ырабай, мени кетеже берди. Болушчымды мыны камчыла коркыдып, ары айда дезем, ол јалтанбай, болушчымнын үсти орто барды. Кижиле көрзө, тудаган ийт чилеп, үсти орто барар.

Эртенгизинде база ла андый болгон. Өскө аңдар улусты көрүп ийзе, качып, ары болор. А бу азыранты дезе удур келер. Қазыры коркуш. Онын ла кийнинде сананатам: јок, кийик анла тын најылашпас, онон эмеш ыраак ла болзо торт. Онон башка, кижини чек тообой барар, уйалар, кемзинер, коркыыр деп неме ондобос. Бот ол Цыганыс андый болгон. Бис онын адын өскөртип, Басмач деп чолологоныс. Мүүс кезер алдында чеденди ажыра калыйла, кача берер. Јаңыскан болзо кайдат, нөкөрлөрин база тектерер. Байла, мүүзин кестиргени учун коркуш та өөркөгөн болгодый.

Бис аннын чеденинин бир бөлүгінде. Ан азыраачылар оны келин-кыстардын бөлүгү деп айдышкандар. Бого оогош ло жоон мыйгактар бөлилген. Бөлинтинин жааны коркуш, жүс гектардан ажа берер. Бис таң атту кају арка жаар ууландыс. Јакпак сынду, күч буттарлу чыйрак аттар кају кырды неге де бодобой баргылап јатты. Федор Петрович аннын чеденин ле ајыктайт. Эмди онын ижи ол — егерь. Ол күнүн ле сайын мындый јорукта.

— Андар туруп турган чеденди ончозын эбирерге эки күн керек — деп, Федор Петрович айтты.

Бис чеденнин ичин ајыктап, андардын чааптары көрүнбесте, айттыс:

— А бу слердин андарыгардын чааптары канайып көрүнбейт, айса быјыл бир де ан төрөбөгөн бө? Койлор болзо, эмди кураандары буркурап јадар эди.

— Јажырып койгон. Эмди оморды ийттү де таппазыгар.

Јаан удаган јок одоштой аркадан бир мыйгак көрүнди, јанында чаап та јок. Онын чаабын көрөргө ајыктана берзебис, Федор Петрович каткырала, айтты:

— Јок, слер оны качан да көрүп таппазыгар. Ол, байла, туку ол койу јыраанын ортозында болор. Энези де ого јууктабай, ыраагында жүрүп јат. Эмизер ле тушта ого барар.

Бис ого јууктап келзебис, удур мантап, бисти чаабынан качырып, өскө јер жаар болды. Бисти, байла, онын ла кийинен барзын деп турган болгодый. Эне деп неме ол туру. Балазы учун бойынын жүрүмин де кысканбай јат.

— Аннын чааптарына каршулу неме — түлкү — деп, Федор Петрович баштаган куучынын көндүктирди. — Эмеш ле ајарынбазан, апарар. Шүлүзин база амыр бербей јат. Былтыр чеденге айу кирип, эки мыйгак туткан. Эки күн каруулдап, јатканыс. Быјыл амырап калдыс.

Кырлакты ажып, экинчи бөлүккө једип барзабыс, јаан эмес акта мүүстү сыгындар јуулып калтыр.

— Быјыл өлөң өзөтөн өйдө јылу јаштар болуп, одор јаранган. Андар да түрген тойынгылай берди — деп, Федор Петрович көстөри оттый мызылдажып турган сыгындарын көс албай ајыктап, айтты. — Эмди омордын мүүстери јаанаган, «чечектерин» чеберлеп, агаш ортозы жаар кирбей, акка јуулгылап турганы бу. — Онон ары ол мүүс керегинде куучынын көндүктирип, биске јартады. — Слер билереер бе, бу аннын мүүзи не аайлу јаан неме. Кандый ла койу агаштын ортозыла мантаза, онызын чылбаарга да тийдирбес. Оморды токунат-

пай турган неме — жангыс ла чымылдар. Бу киреде јерлик ан чымыл јок бийик тепсендерде јүрүп јат. Чеденде көөркийлер кайда барзын, мында ла јүрүп јат.

— Слерге чала бүдүнгилебей турган ошкош, Федор Петрович, — деп, мен бис јаар ширтегилеп алган андар јаар кол ууладым.

— Мени де озор ыраактан таныгылап јат — деп, Кудрявцев каткырды. — Эмди, байла, бу таш жүректү өбөгөн бисти камчылу айдап, мүүстеристи кезер деп санангылап турган болор. Мүүс кезер тушта озорды сүрүжип айдайтаны — чагы јаан иш — деп, Федор Петрович куучындады. — Эртең турадан ала кырды кыр, кајуны кају дебей сыр чабыштын бойыла мантадар болзон, аттан болгой, бойын да чыдашпазын. Эгирде кижичылаганына торт кыймыктанып та албас. Белбудын үзүлип калгандый болор.

...Аннын чедени тыйрыкталып, мыйрыкталып, терен кобыны кече коноло, одоштой койу аркага кире конуптыр. Көрбөгөн кижичымын чеден эмес, кандый да шибее деп бодоор. Мындый чеденди, тегин чеден чилеп, столмолобой, чертип, туура барганын кыска эделе, бой-бойларына јастандырыжып койот. Онын учун мындый чеден түс эмес, тыйрыйып, мыйрыйып барат. Чеденди бийигин эки, эки жарым метр эдедилер. Ан мантаар тушта үч те метр чеденди ажыра калый берер. Је мындый учурал каа-јаа ла болот. Тегин анайда андар жабыс та чеденди ажыра калыбай јат.

— Озорды чеден ажыра калырга түймедип турган неме јерлик казыр андар ине — деп, Кудрявцев айтты. — Озорды кызым келген кийинде бийиги үч те метр чеден неме эмес. Чеденнин ичинде токуналу жүрген ан качан да качып барбас. Көк јарамас, белен азыралдан, бала ошкош кичеemelден, кандый неме качат. Је каа-јаада андый учуралдар болуп ла јат. Качып барган ан јаан удабай ла белен курсагын јоксынып, ойто једип келет.

...Терен кобыны төмөн јаан эмес тонмок суу ага бертир. Кезик јерлерде оны оролой казып койгон.

— Бу сыгындардын мылчазы — деп, Федор Петрович каткырала, айтты. — Мыны бис казып турган деп бодобогор. Озор бойлары казып јат. Күскиде мантаар алдында сыгын кыйалта јогынан мындый балкашту сууга кирер.

Сыгындар мантаар тушта жоркушту сүзүжер. Мындый согуш жангыс ла мыйгак блаажып эмес, бу мылчанын јанында да болуп јат.

Сыгындар балкашту сууга киреле, чакпыланып, оноң тура-
ла, эди-канын изидип турган болбой, аайы-бажы жок мантаар.
Оноң келеле, ойто ло «мылчаланар». Мынайтканы жарады-
нып, манга белетенип турганы.

Федор Петрович аң ижинде төртөн жылдан ажыра иштеп
јат.

— Бойынын ижинде профессор — деп, совхозтын дирек-
циязы ла парткомы оны мактайдылар.

— Је мени кандый профессор деер — деп, колын жаңыйт.
— Мен та малчы, та аңчы, бойым да билбей жадым. Зооветери-
нарный үредүни мал јанынан божотком. Аңнын мүүзи јакшы
өзөрине кандый азырал јарамыкту болгонын мен де, совхоз-
тын баш зоотехниги де билбезис. Сыгыннын оды деп тазыл
бар. Ол улуска да јаан эм. Оны сыгын мантаар алдында казып
јии јат. Улустын куучыныла болзо, ол тазыл кандый ла тынду-
га ийде-күч кожуп јат. Је оны научный јанынан чокум темдек-
тер ажыра јартаар керек.

Федор Петрович эмеш сананып отурала, баштаган куучы-
нын оноң ары улалтты.

— Бот бис иштеп ле жадыс, а ижистин ченемели, оны канай
этсе, јакшы, једимдү болоры керегинде бир де бичик жок. Фа-
тей тогус уулду. Онын ижин озор көрүп, оноң ары улалтар.
Аң азыраарында иштебеген кижии бу иште канайып иштеер?
Бу иштин јажыдыла таныжатан бир де бичик жок. Шебалин-
нин совхозында научный лаборатория бар. Озор дезе жаңыс
ла аңнын мүүзинин, онын канынын эм учурын јартап јат.
А ол мүүсти канай көптөдөри јанынан иштеп турган кижии жок.
Аңдардын тоозын көптөдөри јанынан суракты алалы. Эмди
бис јүс мыйгактан бежен ле бозу аларга пландап жадыс.

— А оноң көп алар арга жок по? — деп, бис сурадыс.

— Бар эмей а. Мен јинт тужымда Қайтанакта иштегем.
Ол тушта аңнын фермазы жаңы ла төзөлгөн болгон. Биске
јирме мыйгак, бир сыгын бергендер. Эки жылга улай бис кажы
ла мыйгактан бозу алганыс. Бир де субай арткан мыйгак жок
болгон.

— Онын кийнинде?

— Онын кийнинде мыйгактардын тоозы одустаң ашкан,
алган бозуларыстын тоозы түңей ле јирмеден ашпайтан.

— Анайдарда...

— Мынан көргөндө, сыгыннын нормазын билер керек.
Кезик јаан, казыр сыгындар одус-төртөн мыйгактан айрып
алала, өскө сыгындарды јууктатпас. Қийнинде онын бозула-

рын тоолозон, јирмеден, керек десе он бештен де өтпös. Мындый сыгындардын мыйгактарын айрып турар керек. Керек ондо. Бис десе онын јангыс ла азыралын кичееп јадыс. Онын кийнинде көрөтөн немебис — чеден. Ол ло јыгылбазын, бузулбазын деп, түнге-түшке сандыраарыс. Ол чек јок то болзо, алдырбайтан неме ле. Чеден — коркушту баалу неме ине. Бис эмди малысты чеден јок ло кабырып јадыс. Аннын онон кандый башказы бар? Мен бодозом, түп ле түней.

...Талицанын үстин энирдин бүрүнкүйи јаап ийди. Коштой турган кобы-јиктерден койдын түгиндий јымжак, јылу эзин согот. Эзин тымыган сайын Чарастын суузын јакалай турган јодролордо ло талдарда кушкаштардын үни там тынгыйт. Тенгериде јылдыстардын көстөри курчып, јуртта электрический оттор јаркындала берди. Чарастын бажы јаартындагы кезек чейдем булуттарда јалкыннын оды јалт этти. Је күркүреген табыжы угулбады. Федор Петрович унчукпай турала, айтты: «Күскери јай мындый јалкын аш быжырып јат, эмди десе. аннын мүүзинин «чечегин» јайылтат».

Јалтанбастардын јолында

Акташка биригип турган јолдор көп. Олор ончозыг — јалтанбас, күчтү улустыг јолдоры. Акташ. Бу албатыныг качаннан ала чөрчөгине кирген солун јер. Соок бүдүмдү бийик кырлар. Баштарында агаш та јок, јылым таштар ла мөңкү тоштор. Кыр эдектей учкур башту чибилер ле четтер. Улус јуртап тепсебеген ээн јер. Бийик кырдагы рудник мындыг болгонын мен баштап ла 1946 јылда көргөм. Ол тушта кыш болгон. Је Мөөнниг јалангында кар јок, көө каранты. Бу јалаг јаар одоштой кырлардан канча-канча өзөктөр түшкен. Олордыг кажызын ла төмөн салкын согуп, Мөөнниг јалагына биригеле, јоткондый боло берет. Онын учун Мөөнниг јалагы — јаантайын ла салкындап јадар јер.

Бис ол тушта полуторка машинаныг үстінде алты кижиг отурганыс. Шофер Чибитке једеле, база бир пассажирди — оогош уулчакты отургузып алган. Чырайын көрзөм — алтай эмезе казах. Канча јердег јамачылап койгон тере тонду, уужалып калган кулакту бөрүктү. Кийими коомой до болзо, санаазы омок, көстөри курч. Автомашинаныг үстине мерген чыгала, бистиг таарларысты алтай базып, кабинаны тирс этире јудруктайла, айтты:

— Мантат. Кем јок, беш беристе јерге јеткенче тонбос болбойым. Шофер ого таныш болгодый. Бистег кемзинип, өскө, јаан улус деп үжүркеп турган кирези бир де јок. Торт ло јаан кижиг, бисле качаннан бери таныш немедий. Бис куучындажа бердис.

— Мен мындагы рудникте иштеп тургам — деп, чала тынгзынып айтты.

— Шахтада ба? — деп, мениле кожо барып јаткан өбөгөндөр бүдүмјиг јок сурадылар.

— Эмди тургуза јердин үстінде — деп, јүзин чырыйтып,

чала жыртыштанып айтты. — Мен түңей ле шахтер болорым.

— А сен кем, бу јердин бе? — деп, мен сурадым.

— Эйе, мынаар ол түшкен өзөктөн — деп айдала, Кош-Агаш јаар кол уулады.

— Кош-Агаштан ба?

— Эйе, ондо јаанамда јаткам. Эмди Акташка келгем. Мында таайым бар. Ол шахтер. Акташтын ээлү тайгазын үтей казып јат.

Бистин бараткан јолыста мөңкү бажы булуттарга көмүлип калган јаан тайга көрүнөт.

— Акташтын ээлү тайгазы ол. Јаанам айдатан: «Онын өзөгинде Алтайдын ээзи бар. Онын кырына чыккан кижии жүрүм жүрбес». — Уулчак каткырала айтты: — Ол Алтайдын ээзи эмес, ртуть ине. Билбес улус темирди көрмөс эдип алган.

— Сен нени эдип турган?

Ол тумчугын тонынын уштыгыла јыжа тартып, күүн-күч јок айтты:

— Эмди тургуза суу тартып тургам. Удурмакка ла...

— Шахтанын ичине кирип жүрдин бе? — деп, нөкөрлөрим сурады.

— Мында јаткан кижии шахта көрбөй канай жүрет! Мени тоң ло не болор деп туругар!

Уулчак тарына берди.

— Сенин ады-јолун кем? — деп сонуркап, блокнодымды уштып сурадым.

— Слер кайдөөн бичиирге? — деп, меге бүдүнбей сурады.

— Јок, кайдөөн дө бичибезим. Бойыма ла солун болордо, кийнинде эске алынарга бичип јадым. Айса болзо, экү, качан бирде такып јолугарыс.

— Слер бистин директордо болорыгар ба?

— Болорым.

— Слер ого айдаар: мен такып ла шахтага иштеерге суранарым. Амадуумнан качан да јана баспазым.

Полуторка јаан эмес јалаңды түргөн өдүп, сол келтейи дөөн барган јол јаар бурылды. Эңир кире берген болгон. Јаан удабай кају кырдын эдегинде толу ла болчок туралар, жабызак, узун барактар, суунын јанында сок ло жаңыс эки этаж тура көрүнди. Ончо көзнөктөрдөн јаркынду от чалыйт.

— Бистин јаандарыс ончозы ла ондо — деп, кичинек шахтер эки этаж тура јаар кол уулап айтты. — Менин јаткан јерим мында.

Онын көргүскен јеринде чобра жабынчылу турачак турды.

Бис ончобыс айрылыжып, кере-јара бардыс. Кийнинде мен крайдын газединин аңылу корреспонденти болуп иштеп, Акташта көп катап болгом. Менин ол блокнодым узак ла жүрөтөн болгон, је учында табылбай калды. Онон бери јирме беш жыл өткөн кийнинде мен такып ла Акташка келдим. Горно-Алтайсктын радиозына проходчиктердин эн артык бригадири Мухтасыров Лече керегинде очерк бичиир јакылталу болгом. Ол јуукта јангы башкарунын эн бийик кайралын — Лениннин орденин алган.

...Бис ару-чек, кееркеде јуунадып койгон турада отурыс. Мен онын Кош-Агаш, јааназы, ээлү тайга керегинде куучынын угуп, 1946 жылдагы туштажуны эске алындым.

Мухтасыров сананып отурала, айтты:

— Санаама кирбейт, ол тушта Чибит јаар јаантайын барып туратам. Эт, сүт бисте көп болгон, Чибиттен картошко алып туратаныс.

Онон каткырала айтты:

— Суу тартып тургам деп айткан дейдеер бе? Андый болзо, ол мен болгон эмтирим. Таар јок эмтирим бе? Айдарда, ол тушта картошко таппайтырым.

...Атту-чуулу шахтер. Онын јирме беш жылдык јолы суу тартаачыдан проходканын мастерине јетире өткөн. Иште јеткер болуп, колын шыркаладала, шахтердын ижин таштаарга келишкен. Эмди де тегин отурбай, каруулчык болуп иштеп јат. Билелү, уулдарлу.

...Рудник өскөн. Ийдези тыңыган. Јангы техника да көптөгөн. Оныла кожо билдирбезинен улус та өзүп јат.

Акташтын историязы — ол горняктардын ат-нерезинин историязы. Акташ керегинде албатыда чөрчөк кеберлү куучындар көп. Бис Чуйдын чөлинен база бир јангы куучын уктыс.

Бир јиит Акташтын тайгазынын ээзиле тартыжып, оны јендеп чыккан. Туунын ээзи кородойло, аайы-бажы јок ыйлаган. Онын көзинин јажы ртуть боло берген. Ол баатыр кем? Азыйда койчы болгон Мухтасыров? Айса Новосибирсктин ишмекчизи, эмди мактулу горняк, проходчиктердин ады-чуузы јарлу бригадири Василий Савенко?

Акташта күс јастан ала башталып јат. Өзөктө көк өзүп јатса, кедери куудан, кедери көк чыкса — өзөктө өлөн кадып калар. Сентябрь айда күндер сооп, кедертине кар түжүп калат.

Күстин мындый бир јут-јулакай күнинде Василий Савенконын бригадазы јангы штольня казар јакару алган.

— Иш күч болор, ажындыра айдадым — инженер айткан.

Савенко ол тушта отпускта амырап жүреле, жаңы ла келген. Бойынын бригадазынан жаңыс ла Устюмбеков Юрийди тапты.

— Жаңы бригада төзөбөгөнчө болбос, Василий.

— Бу канай турун? — деп, Савенко уккан эрмекке бүтпеди. — Жаңы штольня, ишке темикпеген улус...

Эгирде бу суракты баш специалисттерле кожо шүүшкендер.

— Өскө арга жок, Василий Михайлович, — деп, рудниктин баш инженери Корнев айтты. — Бис сенин ченемелинге иженип жадыс. Жашөскүримди үрөт. Сенин болушчын Устюмбеков — быжу кижн. Экү өмөлөжип иштеер.

Олорло кожо иштейтен јиттер келдилер. Тыш јанынан көргөндө, јакшы ла уулдар болгодый. Иште та кандый болбогой. Штольня нени көргүзер? Суу да чыгардан маат јок. Ол тушта эки бөлинеле, тартышпаганча, болбос.

Жаңы штольняны казып баштаарда ла, суу чыкты. Насосторло сордыртса да, неме болбойт.

— Ол тушта не аайлу шыралаган эдис — деп, Савенко эске алынды.

Куучынга онын үйи киришти.

— Кезикте сакырын, сакырын — јок. Көк јарамас, экинчи сменага арткан болор бо деп сананарын.

— Андый керек улам ла сайын болуп јат. Кезикте энергия јок болуп калар эмезе таш оодотон маскаларды иштедетен кей түгене берер. Суула да уружып, камык өй өдөр. Андый тутактын кийнинде сондогон иштерди этпегенче болбос. Онын учун удап турганыс ине.

— Айлына кородоп, чылап калган келер. Соокто бастыра ла кийими тошло тонуп калар.

Бир катап олоз бригадазына ченемелдү проходчик Перловты алгандар. Ол радикулит оорулу болгон. Суулу јерге бир ле смена иштеген, экинчизинде оны больницага апаргандар. Онын ордына Устюмбеков канча катап эки смена. иштеген.

— Керек сүрекей күч болгон — деп, Устюмбеков айтты. — Мындый штольняда качан да иштебегенис. Турумкайдын ла шылтузында чыдашканыс.

Уулдар арып, чырайлары жукара берген. Је кажызы ла баштаган керектин учына једерге белен болгон.

Бу күч штольня, ондо иштеп тургандардын турумкайы керегинде тал-табыш рудникке түрген таркай берген. Мында иштеп тургандарды ончолоры билер болгон.

Јанварь айда сооктор тынгыган. Тышкары кейдин темпера-

гуразы — төртөн градус соок. Жирме төртинчи штольняда Савенконын бригадазы курлага јетире сууда иштеп јат.

Бригадирдин эске алынганы дневниктен алган үзүктер ошкош: «Январь айдын учында төртинчи насос үрелип, иштер аргазы чыккан. Шахтанын начальниги Носов бригадага балкаш сордыратан насос берген. Мынызы күчтү. Суу астай берген. Март ай башталып турарда талортозына једе берген. Порода да јымжак — ак таштар. Сары балкаш база бар, је ас. Уулдар да ишке темиккен. Эмди норма бүдүрбей турган кижии јок».

Оскө штольняларда иштеп тургандар јолукканда, сурайтандар:

— Слердин баш Нептуныгар кайда, уулдар? Оноор слерди сууга чөнгүрип салбазын.

Бу эрмек олордын бригадири Савенко керегинде.

— Бисте понтондор бар — деп, олор кокурлайтандар. — Бис чөнгбөзис.

Јиит забойщиктердин ченемели јаанап, иште турумкай да, кичеенкей де боло бергендер. Бригаданы ончолоры ла ајарулу көрөтөндөр. Мындый күч штольняга олор чыдажар ба? Айса јенил иштү јер бедреп качкылаар ба? Је нептундардын турумкайы там ла тыгып, бир де токтом јоктон ичкери баргандар. Кезикте кере ле түжине иштеп, бир ле алтам јер өдөтөндөр.

Бир катап ончолоры бригадирдин айлына јуулган.

— Кудаай! — деп, Валентина Тимофеевна эске алынат. — Ончолорынын ла чачтары, саалдары өзүп калган. Чырайлары кап-кара. Арыгандарын не деп айдараар. А Василий дезе олорго айдып јат: «Је, уулдар, удабас ла... Апрельди јакшы баштадыс. Контрольный темдекке једер керек. Онон башка Баштапкы майдын байрамын канай ујалбай байрамдайт».

Ончолоры ла байрамга јетире тургузылган задачаны бүдүрер деп јөптөшкөндөр.

— Амадулары бүткен бе?

— Бүткен. Шахтадан чыккан ла бойынча ончолоры бистин айылга келгендер.

— Онын кийнинде байрамда ујуктап амыраарга келишкен — деп, Василий Михайлович куучынга киришти.

...Акташ өскөн дө, јаанаган да. Бого көп јангы техника келген. Је горняктардын ижинде уур-күчтен чек айрылатан арга јок.

Акташка көп лө јолдор биригип јат. Ол јолдор — јалтанбас, иште турумкай улустын јолы.

Эрелдей өбөгөн

Бистин јурт качан тözөлгөн? Оны кем де чокум билбес, је Эрелдей өбөгөн јакшы билер. Бир катап бис оны, үредүчи-бистин айтканыла, школыска алдыртканыс. Өбөгөн тоныннын өмүрине «За трудовую доблесть» медалин тагынган келген. Үредүчинин отуратан јерине отурала, јөткүрип, үнин јарыдала айткан:

— Ол јылды канай ундыйт. Коркушту кату кыш болгон. Кандый ла малды јизе, тойбос, токунабас. Толош эмееннин уйын јип токунабаган. Куйрук-эштин койлорына једишкен. Јаңыс ла түнде бастыра кураандарын тонгурып койгон. Калан өбөгөннин сок јаңыс адын база божоткон. Ол јылды канай ундыйт. Кыпчак деп байды кулактап, Нарым јаар ийгендер.

Карган куучындап, көзнөк өткүре та нени де көрүп, унчукпай барды. Бис ончыбыс база көзнөк јаар көрдибис. Биске та ненин де учун өбөгөннин бүдүжи ол јылдагы Соок-таадактын кебериндий билдирди. Эмдиги Соок-таадак андый казыр эмес, биске сыйлар берип јат. Је Эрелдей таадак бистен ыраак көрүп турган болгодый. Ол куучынын мендебей табынча улалтты.

— Онын кийнинде Шебалиннен уполномоченный Гуреев келген. Ол бистин айылдан чай ичип алала, коштой јаткан өзөктөрдү керип, улусты јуур шүүлте эткен. Качан ончолоры јуулып келерде, ол айткан: «Је слер канчазын кобы-јиктерде экиден, јаңыстан јадатан улус. Мынайда ла јатсагар, слерди кандый ла кыш кызып, малыгарды кырала, түредип салар. Биригеле, кожо јадар керек. Күчтү болорыгар. Ончогор биригип, артель тözөп алзагар, кандый да јеткерден алдырбазыгар. Каспа ла Апшуйактунын улузы биригип калган. Сананыгар». Уполномоченный анайда айдала, јүре берди.

Бис санана бердис.

— Бөрү чилеп жажынала жадыш жеткен. Биригеле, жаңыс биледий жадалы — деп, жуунга жуулгандар айдышкандар. Бот, бистин журтыс шак ла ол жылда төзөлгөн. Колхозко бириккенис. Карманов Жаңарды председателге туткандар. Меге бүдүмжилеген иш — почта тартары. Онон ло бери мен госуударствонун ижин бүдүрип жадым.

Эрелдей өбөгөн куучынын божодып, тым отурган класс жаар, жаан каруулу иште турган кижичилеп, соок көрөлө, төжиндеги медалини сыймай тудуп, ичкери басты. Бис ончобыс туруп, карган эжиктен чыкканча колчабыштыс.

...Онон бери эмди көп ой өтти. Бис ончобыс чыдап, Эрелдей өрөкөн десе жада калды. Ол жогынан бистин журтыс ээн немедий. Журтта жаткан улустаң Эрелдейдин жиит туштагызын көргөн бир де кижичок. Ончо улустун сагыжында ол жаантайын ла мындый карган болгон.

Бис кезикте карган өрөкөндү шоодып та туратаныс. Эмди оны санансам, уядым келет.

...Бу керек кажы ла эртен тура болотон. Бис сумкаларысты тудунып, школыс жаар жүгүрип отурзабыс, Эрелдей өбөгөн чанагына жаан кара сумка салып алган айлынан атанып жадар. Бис карган өрөкөнлө жакшылажардын ордына кыйгыарыс:

— Эрелдей таада, бир эмеш те болзо, бисти чанагарга отургузала, апарзаар?

Ол адын токтодоло, бис жаар соок көрүп, ус сабарын тегери жаар уулайла, жартаар:

— Слер менин кайда барып жатканымды билбесеер бе, учкан кулугурлар?

— Жок, а слер бүгүн кайда баратканаар?

— Мен госуударственный иш бүдүрип жадым. Аймактын төс журты жаар айылдап бараткан эмезим. Улус тартарга жарабас. Почта — жажытту иш.

Мындый туштажу кажы ла күн эртен турада болотон. Эжиргери карган жанып, жаан сумказын жүктенип алала, айылдарга газеттер, письмолор улеер.

Карганнын жүрүми керегинде бис кийинде, ол жада калган тушта, онын үйинен, жобош, жалакай эмегеннен укканыс. Ол өрөкөн биске көп солундар айткан. Угар болзо, Эрелдей сан башка жүрүмдү кижичок болгон эмтир.

...Бир катап шуурганду соок кышкы күнде Эрелдей-эштин өлөңдү чеденине коштой жаткан айылдажынын торбогы кирген. Карган оны танып, торбок өлөңдү жип аларда, чеденнин

эжигин ачып, айткан: «Болор. Эбеш ажанып алдын, эмди торолоп өлбөзүң. Бар, өскө жерден жемзен».

Бу торбок жада калган Кармановтын үйинин болгон. Ол коркушту арбанчак, ачынчак эмеген. Же онын андый да болоры жолду. Обөгөни жада каларда, ол беш оогош балалу арткан.

Ол күн эңирде онын торбогы аксак жанган. Та чеден ажыра калып жадып, жердеге кыстаткан, та кем-кем агашла эмезе ташла соккон. Кармановтын эмегени Эрелдейге жеткен.

— Карган согум! Жаңыс тутам өлөңгиди кысканып, торбогымды аксада соккон! Жаңыс уйың ол кысканган өлөңгиге карылып өлзүн!

Оноң ары айдып турган сөстөрүн угарга да болбос. Ол кыймыктаган кийинде токтодотон арга жок. Торт ло, тудаган ийт чилеп, удур чурап келер. Алтыгы ороондо эрликтен, үстүгү ороондо кудайдан бери тоолоп, өлгөн дө кийинде истежип, сүнезин изү казанга кайнадып өртөөрим деер.

Эрелдей обөгөн ого ачынбаган да, удур сөс тө айтпаган. Ичинде жаңыс сананган: «Бу көөркийди жамандабай, мынды болгонына кородобой, карын канай-кунай болужар керек».

Бозом эңирде Кармановтын айлынын жаанына чанакта салам тартып алган кижиге токтой түшти. Айылдын ээзи чыга конуп келеле, алаатый берди: Эрелдей обөгөн салам тартып экелген болтур.

— Улустаң суранбас ла деп чырмайып турган ба? Бир чанак өлөңгү экелип береер дезен, оноң не боло берер.

Обөгөн өскө нени де айтпай, экелген саламын чеденге кийдирип салала, айлы жаар мендеди.

Кийинде угар болзо, өрөкөн бу саламды күрттин алдынан кызыл колло жулмаштап туруп алган. А Кармановтын эмегени ончо немени бойынын ла кара санаазыла ондогон.

— Бурузын алынып, кардын алдынан салам жулмаштап турбай. Торбогымды аксада соккону учун жаңыс чанак саламла актанарым деп сананбазын.

Бу эрмекти айылдаштары ажыра угала, Эрелдей обөгөн айткан:

— Же, тенек кижини канайдарың оны. Кудай бойы ла билгей.

Колхозтын койлорун кабырып турган Итушев Жарык бир катап магазинниң жаанына Кармановтын үйине жолугала, каланы калыраган:

— Ол почта тартып турган карганакты силки ле. Уур иш эдип турган эмес. Ха-ха-ха... А керектин чынын алар болзо,

сенин торбогыгынын сурузын берген кижиге мен. Оныгды бош салба. Эмди келип, атка салган өлөңгимди јизе, темир айрушла кардын јара кадап койорым. Эрелдей өбөгөн кижиге коркушту килеңкей. Је сен оны силки ле. Хи-хи-хи...

Кармановтын үйи бойынын эткен јастыразынан та уйалган, та јок. Је качан өбөгөн тын оорый берерде, бир түүс мөт экелип береле, айткан:

— Јылу кийинип алаала, мыны чайга чейип ичеер. Ооругар терле кожо чыга берер.

Бис ол тушта Эрелдей өбөгөн керегинде нени де билбейтенис. Јуу башталган кийинде, ол јуртта эн ле тоомјылу, эн ле сакылталу кижиге боло берген. Онын келерин кажы ла айылда сакыйтандар. Айылга кирбей өдө бергенде, улус онын кийининен ары узак көрүп туратан.

Јуу башталган баштапкы ла јылда јуртта эр улус ончолоры ла кандый да «Полевая почта» деп јер дөөн жүре берген. Онон бойлоры келбес, јаныс ла үч толукту письмолоры келер болгон.

— Бисти — оогош балдарды колхозтын председатели јууп алаала, айткан:

— Је, балдар, ойнош јеткен. Эмди фронтовиктерди солыыр керек. Јуудагы јенү бистен де јаан камаанду болор.

Ол тушта оогош уулчактар јуулажып ойнойтондор. Олордын ойыныла болзо, Кызыл Черү немецтерди јенил јенип јат. Токпокотокон «өштүлөр» ый-сыгытла энелерине барып коптонор. «Немецтердин» энелери јуртта кулак тунгадый кыйгы-кышкы чөйөр. «Бу кызылчерүчилер болуп тургандардын энелерин конторага алдыртып, балдарын ай-уй деп айдып токтотсын деп јакарыгар» — деп, колхозтын председателине де комудал болуп турар.

Јуунын баштапкы айларында письмолор көп келетен. Байла, ол тушта бистин јерден баргандардын «Полевая почтазы» фронттон ыраак болгон болгодый. Письмо бичигендер ончолоры ла, эрмектежип алган неме чилеп, фашисттерди оодо согуп, удабас ла јанып барарыс деп бичийтендер.

«Фашист» деген сөс тө бистин јуртта солун боло берген, Уй саачылар колхозтын сүзеген кара буказын «фашист» дейтендер. Јуртта Гитлер, Геббельс деп чололу ийттер де табылган.

Бу күндерде көзнөктин алдында Эрелдей өбөгөннинг омок үни јаныланатан:

— Полевая почтадан слерге эзен келди, келип алыгар!

Кенетийин журтка кызыган таштый, көчкөлөнгөн көчкөдий жүрек те жарылар табыштар келип турар болды. Ол эн баштапкы похоронныйлар. Качан Эрелдей өбөгөн айылга андый жетирулү киргенде, элден ле озо бөрүгин уштыыр. Онон сумказынан та нени де узак бедреер. Айылда отургандар ончолоры бут бажына туруп, ол жаар чочып, коркып калган көргилеп турар. Ол айылдын ээзине кара кыйулу конвертти берип, жаан буру эткендий, бажы салактап калган кыймык та жок турар. Онон нени де айтпай, араай чыга берер. Эжиктен чыкса ла, кийнинен ары ый-сык угулар.

Качан ол почтаны экелгенде, үйи сурайтан:

— Бар ба?

— Бирү.

— Кемге?

— Куранов Ангчы божоптыр. Кураан көөркий эмди та не болбогой.

— Кураан көөркийдин бычкак өдүги бош ло жыртылып калган турган эди— деп, эмегени үшкүреле, айтты. — Эмди өдүк жок ол не болгой не.

— Сенин эски пыйманды жамап берзебис кайдар?

Онон экү түниле эски пыйманы жамаган. Эртен тура Эрелдей Кураанга пыйманы колтуктанган барган.

Олорло коштой жаткан Унуттын эки уулынан жаңыс уунда похорона келген. Эрелдей өбөгөн олорды алала, терен санана берди. «Өрөкөн арткан үч балазын чыдадып аларга шыралап жадарда, бот, эки неме жаңыс уунда келген. Мыны ого канай берер?»

Мынайып отургажын, коштой журттын почтальоны болуп турган кызычак келди.

— Көрзөң, жаңыс билеге эки похоронный жаңыс уунда келген. Оны эмди канай табаштырарын?

— А слер табаштырбагар, карган, — деп, кызычак араай айтты. — Мен бербей тургам.

— Бу канай турун, балам. Оны канай бербейт? Ол учун балдары акча алар учурлу ине. Сен государственный иште турган кижинен. Бис ижисте законнон кыйатан учурыс жок.

— Улуска андый немени беретени күч ине, карган.

— А канайдарын оны — деп, Эрелдей үшкүрди. — Жаңыс улусты тын кородотпоско, оны канай табаштыратанын билер керек. Сананар керек. Бис телефоннын төңөштөри эмес инебис.

Айлына жанып келеле, үйинен сурады:

— Бисте арба арткан бе ди?

— Бүдүн жарым таар аш арткан. Оны кемге берейин деп?

— Унутка берейин деп. Ол айылда жийтен неме чек жок эмтир.

— Олордын кемизин: Жаңарды ба, айса Сашказын ба?

— Экилезин. Бүгүн бирүзин бередим, оноң эмеш токунаган кийинде, экинчизин.

— Анайдарга жарабас, карын коомой болор — деп, эмегени мойношты.

— Айса канайдатан?

— Билбей турум. Айса улус көзинче берзе кайдар. Эмеш жеңил болор ине.

— Чын ла дезенг — деп, Эрелдей эмегенинин айтканына сүүнө берди. — Улус ортозында болзо, качан да жеңил.

Эрелдей колхозтын конторазына барып, ол керегинде председателге куучындады.

Конторадан улус айрылар эмес, жык толо болгон.

Колхозтын председатели Санаш өбөгөн Унутты алдырала, куучынын жуун өткүрүп жаткандый баштады:

— Же нөкөрлөр, бистин черү немецтерле тартыжуны тыгыда ла өткүрүп жат. Кызыл Черүбистин ат-нерези керегинде жетирү күнүң ле сайын болуп жат. Бүгүн Унуттын уулдарынын жуулашканы керегинде жетирү келди. Кожо жуулашкандар олорды Геройлор дешкилеп жат. Бис жеңүге Жаңар ла Сашадый уулдардын шылтузында жедерис. Олор эмди жок. Олор бистин Төрөлис, бу ла отургандардын жайымы учун жүрүмин бергендер. Олор ошкош жалтанбас, иште турумкай болоры учун чертенеликтер.

Унут баштап тарый нени де айтпаган. Оноң чырайы кажайып, жүрегин тудунала, арай ла жыгылбады. Коштой тургандар колынан тудуп, отургуш экелдилер.

— Бис сенин уулдарың учун оморкоп турус, энези, — деп, председатель Унуттын жардынан тудуп айтты. — Сенин түбегинг — бистин түбегис. Бистин журт коркушту жакшы уулдарын жылытты. Же сенде эмди де үч бала бар. Олор керегинде сананар керек.

Унут жаан ыйлабаган да, же жаңыс ол күннен ала унчукпас, улуска да жолукпас боло берген.

— Түбек кижинин жүрегин жип ийетен неме ине — деп, үй улус терен тынып айдатандар.

Эртен тура Эрелдей өбөгөн база ла почтазына атанды. Түнде кырмак кар жааган болгон. Кер адынын оозын силке

тартып, өзөкти төмөн јелдиртип баратса, јолдо јыртылып калган көгүспек тонду, майчык өдүктү, таардын түбинде јаан эмес неме јүктенип алган уулчак барып јатты.

Эрелдей токтој түжеле, сурады:

— Бу кайда барып јаткан?

Уулчак кезек ойгө нени де айтпай, мыжылдап турала, кимиректенди:

— Фронт төөн.

Эрелдей өбөгөн алаатып, жүреги типилдей берди.

— Бу нени айдадың, көөркий?

Ајарып көрзө, Унуттын айылда арткан үч уулынын јааны Айдар болтыр.

— Ыраак барып јаткан эмтирин. Ыраак.

— Мен түңей ле једе берерим.

— Једеринге мен алаңзыбай турум. Јаңыс мындый кийимдү кижини фронтко албай јат. Бу јуукта Шабалиннен эки уулчак барарга сананган. Кийимдери коомой дейле, Бийскийден ойто јандырган деп уккам.

Уулчак ал санаага түже берди.

— Анайдарда, Айдар, чанакка келип отур. Мен сеге фронтко јарагадый тон-өдүк көктөп берейин, ол тушта барарың. — Бойы адын бура тартып, ойто јурт јаар јелдиртти.

— Слер мекелебезигер бе?

— Јок, не мекелейтем. Сен мени почтадан келгенчем, айлыңа сақып ал. Једип ле келзем, кел.

— А јуу божоп калбас па?

— Эңирге јетире божобос болбой. Эртен де божобос.

— Анайдарда, мен слерди сақып алайын. Јаңыс кемге де айтпагар.

Эңирде Эрелдей јанып келеле, эски тонын сөгүп отуларда, эмегени сурады:

— Эмди кемнинг билезине коромјылу јетирү келди болбогой?

— Бу јорукта неме јок. Јаантайын мындый болзо кайдар.

Эжик чыкырап ачылган јерде, бозогодо Айдар турды.

Эмди бистин јуртыска почтаны машинала экелип јат. Јеандый да болзо, бис јаантайын ла Эрелдей өбөгөнди эске алынадыс. Бу јуукта колхозыстың историязын бичиир деп јөптөшкөнис. Ондо Эрелдей өбөгөн керегинде айтпаска болбос. Бистин колхозтын, албаты-јоныстың жүрүмининг өзүминде ол өрөкөннин камааны јаан болгон. Анайдарда, бу куучын јуртыстың историязынын баштапкы страницаы болзын.

Настенька

Вася Горбунов сөс уккур, иштеңкей уул болгон. Сырангай ла адазы ошкош. Онын адазы иштегенде, арып-чылаар деп неме билбес кижн. Катандунун ар-бүткени сүрекей жараш јер, је аш саларга эби јок јер: таш, агаш көп. Јаңыс та десятин јерди арчыырга көп өй өдүп, камык тер агып јат. Васька кичи-нектен ала иштеген. Онын адазы ла энези јажына ла өскө улуска јалданып иштегендер. Је учында тагынан јадып, көчүп жүрген сыгандардан көдүртке бее садып алгандар. Ол бее, байла, оору болгон болбой, канайып ла азыраарда, тойынбаган. Је кулуны сүрекей јакшы болгон. Васька оны сүүп, онон чек айрылбайтан. Петр Суховтын отряды бу јуртка келген јайда Васька бойынын коныр тайын баштапкы ла катап ээртеп минген. Онызын Орлик деп адаган. Орлик тыш бүдүмиле омок ат болгон.

Катандунун улузы ол тушта кызыл отрядты кичееп турган өй болгон. Јуучылдарды јунарга ончо улус мылчаларына от салгандар. Калаш быжыргылаган, казан аскан. Суховтын отряды келгелекте, мында бандиттер болгон. Кызылгвардеецтер келген кийинде, олор јажына бергендер.

— Былар олорло соотошпос — деп, Васянын адазы сүүнип айткан. — Аайына чыгып ийгилеер болбой.

Је кызыл отрядтын планы башка болгон. Штаб төзөлгөн эки этаж турада от түниле күйер. Суховтын черүчилери — јалакай улус. Көөркийлер узак јорукка сүрекей чылагандар. Кийимдери де элеген. Отура ла түшкен јерине јамангылап отургылаар.

Васька олордын ортозынан чачын тоорып койгон кызычак көрди. Ол штабан чыккан болгон.

Кызыл сопокту, јалбак кайыш курынын он јанына колмыл тык илип алган, сол јалмажында кызыл крест јурап койгон

кеден сумкалу. Ол Васьканын јанынан эмеш күлүмзиренип өтти. Жуучылдардын јанына токтой түшти.

— Кажы, Степан, мен болгоп көрөйин — деп, олардын бирүзинин жамап отурган гимнастерказын ала койды. Жуучыл эпјоксынып, јиткезин тырманып айтты:

— Канайып ла жамазан, јигине коштой јыртылып јадар. Јөргөмөштин уйазы ошкош, кижиге тийип ле ийзе, јыртыла берер. Калак, Настя, чеберлеп ле көктө.

— Мен көктөзөм, јыртылбас — деп, Настя омок айтты.

Васька кызычак јаар тыныш та тынбай көрүп турды. Жуучылдын айтканын угуп, уйкудан ойгонгондой атпас этти.

— Көрзөн, Настенька, бу уулды. Сени көзиле јиирге једип барат.

— Ол мени не јийтен. Онын энези эмди койдын эдин кайнадала, блина быжырып алган сакып отурган болор.

Васька ујалганына кызарып, айлы јаар басты.

— Оөркөбө, уул, — деп, байагы жуучыл айтты. — Сенде танкы жүрү бе?

— Танкы тартпайтам. Адамда бар ошкош эди. Чүрче сакып алыгар.

Адазы јаны ла аттарын экелиптир.

— Бу јангыс ууш немени не апарадын, ол канча кижиге једер? Кажы, энези, таар бер. Мен арбынду эдип салып берейин.

Васька танкыны түргөн јетирерге Орлигин јайдакка минеле, мантатты. Јолой барып јадала, санаа алынды: «Көк јарамас, олар мени мактанып туру деп бодогой». Адын токтодоп, ойто айланарга јадарда, танкы сураган жуучыл ла Настя көрүп ийдилер. Онын јаан боро көстөринде кайкаганнын оды чагылды.

— Меер — деп, Вася, кыс јаар көрбөй дө, экелген таарын жуучылга сунды.

— Алкыш болзын, уул, — деп, жуучыл сүүне берди. — Революция сенин алдыга төлүлү артпас.

— Је бу канайып тураар. Адам керек болзо, база да берерим деген.

— О-о, сен ден укту-төстү кавалерист турун ине — деп, жуучыл Васьканы мактады. — Көрзөн, Настенька.

— Менин сары адымла толыжак па? — деп, кызычак көстөри јаркындалып, чырайына күлүмји толуп калган айтты.

Штабтын јанында бир канча аттар отоп жүрү. Ончолоры ла арык, кабыргалары кырлайыжып калган. Васька кемзинип, бажын јайкайла, айлы јаар мантада берди. Айлына келеле,

чек токунабайт. Онын көзинин алдында байагы ла кыс.

Энирде ол айылга айылдаш јаткан Горохов келди. Печкенин јанында тактага отурып, таңкызын буртулдада сороло, айтты:

— Суховтын уулдары чылаганына торт ло теитирилгилеп јат.

— Аттары база јүк ле арайдан баскылап јүрү — деп, адазы кошты.

— Көөркийлер бош ло болгылаптыр — деп, Горохов ууртынып айтты.

— Үзүк јок јуулажып, мун километр јер өткөн дө. Кийин јанынан казактар сүрүшкен, тууразынан бандиттер табару эткен. Мындый айалгада олордын јобооры да јолду.

— Казактар бого база келет эмеш пе? — деп, Васянын адазы айтты.

— Сухов — олордын көзине кадаган тегенек.

— Андый, андый. Олордын аттарын солып берген киж. Ончолоры ла көдүртке.

— Бистин аргалу-чакту улуста аттар бар ла болбой.

— Олор берет деп пе? Кызылгвардеецтерге качан да бербес. Былар актар эмес ине.

Васька олор экүнин куучынын угуп, жүреги сыстай берди. Киж Орлигин канайып көдүртке атка толойт.

...Таң адарда ла, Кадыннын ол јаны јаар өлөн обоолоорго бардылар. Алдында чапкан јердин өлөнгин аңдандырып сала ла, талтүшке јетире өлөн чаптылар. Түштин энир киргенче өлөн обоологон. Эниргери энези паром јаар барды. Онын айылда эдетен иштери көп: уй саар керек, азырайтан чочкозы, куштары бар.

Энезин үйдежип тура, Васька, чек энчигип албай турды.

— Мен энемле кожо барайын ба? — деп, адазы јаар јайналганду көрди.

— Ого барып, нени эдетен? Бого кон, аттарды көрүп турар керек — деп, адазы кату айтты. — Сен айылда нени ундып койгон? Эмди ончо улус покосто. Айас турарда, өлөн эдип алар керек.

— Энем јангыскан баратан ба?

— Ол јангыскан жүрбеген бе? Көдөчи јогынан да барып келер.

Вася оттын јанына јадала, Настяны эске алынды. Қандый јараш бала. Бастыра отрядта сок ло јангыс кыс. Андый јараш кыс база болотон туру.

Кенетийин жүреги ширт этти. Казактар табару этсе, ол көдүртке адыла кайда барар?

— Ада, ол отрядка казактар табару этпес пе? Олор Көксууда келген дежиб турган, эмес беди?

— Каруулчыктар бар болбой, канайып каруул жок эмеш. Барып аттарынды көр.

Васька турала, койу жыраалардын ортозы жаар басты. Чабыннын жаказына једип келзе, аттардын бышкырганы угулды. Орлик ээзин танып ийеле, оқыранды. Тужузы колын кыйып турган болор бо деп, сыймап көрзө, бош эмтир. Кенетийин суунун жаказыла барган јолдо абранын калыраганы, аттардын тибирти угулды.

Васька жыраанын ортозына киреле, тындалана берди. Кадыннын жаказыла барган чичкечек јолло Түнүр жаар ондор тоолу таң атту улус түрген баргылап јатты. Олордын кийинде эки ат јеккен абра.

— Пулемет! — Васьканын жүреги тирсилдей берди. — Казактар! Олор кайда баргылап јады не?

Кенетийин одуда кандый да кыйгы угулды. Онон аттын тибирти угулып, тым болуп калды.

— Ада! — деп, Васька коркыганына чачтары атырайа берди. Тура жүгүрген бойынча оду жаар болды. Жырааларга жүзин сыйрылганча шабыладып турун жүгүрип келгежин, адазы бастыра кан болуп калган јатты. Васька коркыганына јана болуп, көңкөрө јадала, јаш баладый ыйлай берди.

Бир ле билинип келзе, онту угулды. Васька тура жүгүрип, адазын өңдөйтө тартты. Чамчазын уштып, адазынын жүзиндеги канды арчыйт. Көстөринин јажы токтобой агып, кыйгырып турды: «Ада, өлбөгөр!»

Адазын сүүртеп апарала, агашка јөлөй отургусты. Адазы онтоп, бажын сыймай тудала, кими ректенди:

— Үлдүле чапкан. Шилемир.

— Ада, мында чөйгөндө јылу суу бар. Слер отураар. Мен эмди ле.

Адазынын бажындагы шырказын јылу суула јунуп ийди.

— Балам, килин јалбырак таап экелген болзон. Оны уужайла, шыркага салза, сүрекей эм неме эди.

Васька јалбышту турунды алала, эм өлөн бедреп, јалан жаар жүгүрди. Аай болуп, килин јалбырактар бемен табыла берди. Олорды уужап, күрен өңдү чыгын адазынын шырказына сүртеле, чамчазыла тагып берди. Эмди ле больницага апарган киж. Кенетийин эске алынды:

— Настенька!

— Сен нени айдадың, балам? — деп айдала, адазы өңдөй-ип келди.

— Суховтын отрядында фельдшер бар, бойым көргөм, ада. Онын ады Настенька.

— Акыр, балам, эмеш сакып ал. Бойым ондоло берер боло-рым ба. Шилемир мынайда кыйнаганча, мойнымды үзе чаап ийген болзо кайдат. Мен ого кандый буру эткем?

Адазы көзүн жумуп ийди. Тыштанып алала, шымыранды:

— Биске мынан ыраар керек, балам. Мени туура апарып салала, бойунг кечүдөг кечеле, отрядка барган болзон.

— Фельдшерге бе?

— Жок, командирге айдар керек. Казактар тозуулга барган болор. Түнүрдин одожунда кызык жер бар эди. Суховтын отряды оны кыйып баратан аргазы жок. Ого баргажын, ончозун кырып койор.

— Эмди ле, мен эмди ле! — деп, Вася мендей-шиндей жазанып, адазынын алдына өлөң төжөп салала, ады жаар жү-гүрди.

Васька Кадынды кайдан кечетенин билетен болгон. Жуук жолло ол жаар мантатты. Тан ыраакта жарып келеткен болгон. Бийик кырлака чыгара чаап келгежин, онын алдыла барган одырак жолло тан атту көп улус баратты. Онын санаазында бу улус Суховтын отрядынан болгон. Олор тозуулга кирбезин деп, Вася кыйгырды:

— Э-ей, ол дөөн барбагар!

...Мынайып ол бандиттердин колына кирген. Оны та неле де талганча төбөлөп ийеле, жерге тоолодо тееп ийдилер. «Казактар!» — деп, ол жаңы ла ондоды. Отрядтын кийнинен ары баргылап жат. Олорго айтпаза, удабас ла тозуулга туштаар.

Вася нени эдерин ондобой, жүзүн алакадарыла жаба тудала, ыйлай берди. Казактар оныла нени эдерин билбей, алаң-зый бердилер. Аттын тибирти угулды.

— Мында нени эдип турганаар? — деп, кату үн угулды.

— Бир уул тудуп алганыс. Бу жердин болгодый, же оны кайдан билер, айса болзо, олордын да болордон маат жок?

— Жок, олордыйына түңей эмес — деп, экинчизи айтты.

Васька өңдөйип келеле, тентирилип турды. Бажынан аккан жылу кан көстөрине, оозына кирип турды.

— Сен кем? Бого не келген? — деп, офицер кыйгырды.

Вася жүзүндө канды алаканыла арчыырда, колы кып-кызыл боло берди. Каны токтобой, торт ло тамчылап агып турды.

— Не ўнинг чыкпай барды? — деп, коштой турган казак мылтыктын кындагыла онын жардына түртүреле, айтты.

— Менин слерге айдатан немем жок! — деп, Вася кенетийин кыйгырды. Мен бу ла жердин кижизи. Слерге менен не керек, шилемирлер!? Камык улустын канын төккөнигер!

Коштой турган казакты ийде салала, бийик жардан Кадын дөөн чурап ийди.

Кара саалду казактар жииттин кийнинен ары аяктап, бийик жардын үстинде алаң кайкап туруп калдылар.

Уулдын барып түшкөн жеринен суу чачылып, Кадыннын түргөн агынына чүрчеде ле тымып калды.

БАЖАЛЫКТАР

Чуйдың жолы	3
Қайчылар чүмдеген Алтай	9
Лебрен жолдорло	—
Кууның көлі	11
Учар суулардың жалағы	14
Алтын-Көлдинг кайкалы	21
Аңчының эки куучыны	23
Тайганың ээзине жолукканы	—
Жибес ажыға иженбе	25
Карған ла чөл	26
Өзүм берген суу	29
Таң чолмон — эртен тураның жылдызы	34
Кара-Көлдөгі турлу	40
Ак-Талдың ээзи	45
Каныл мөштинг будағы	49
Түнүр журт — геройлордың мағы	53
Кара-Жүректинг жалтанбас уулдары	57
Ороктойдың жылкычызы	59
Хайдундагы жай	63
Шыргайты журттың улузы	66
Мендешева Тойлош	75
Тайбылкының койчызы	82
Мүүстер «чечектеер» алдында	85
Жалтанбастардың жолында	92
Эрелдей өбөгөн	97
Настенька	104

Демченко Александр Михайлович

В КРАЮ ЛЕГЕНД

Очерки

На алтайский язык перевел Садыков У. С.

Художник Запрудаев В. Д.

Редактор Шинжина З. Ш. Художественный редактор
Ортогулова В. И. Технический редактор Шеле-
пова М. Г. Корректор Лыкова Р. А.

Сдано в набор 3/І 1980 г. Подписано к печати 6/І 1980 г.
Формат 60×84 1/16. Усл. п. л. 5,27. Уч.-изд. л. 5,67. Бумага
тип. № 1. Тираж 1500 экз. Заказ 19. Цена 35 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издатель-
ства, г. Горно-Алтайск, Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтай-
ская типография, пр. Коммунистический, 27.

КУНДУЛУ ҚЫЧЫРААЧЫ!

Алтайдын бичиктер чыгарар издательство­зынын Туулу Алтайдагы бөлү­ги 1980 жылдын баштапкы айларында мындый бичиктер кепке базып чыгарган:

В. И. Л е н и н

Жаңы экономический политика ла полит­просветтердин задачалары

Қ. Т е п у к о в

Чагылышкан жылдыстар

Л. К ы д ы е в

Жүрүмнинг чаңкыр чечектери

Б. С у р к а ш е в

Туулар — менин кабайым

А. Д е м ч е н к о

Кайкал болгон јер

120440

35 АКЧА